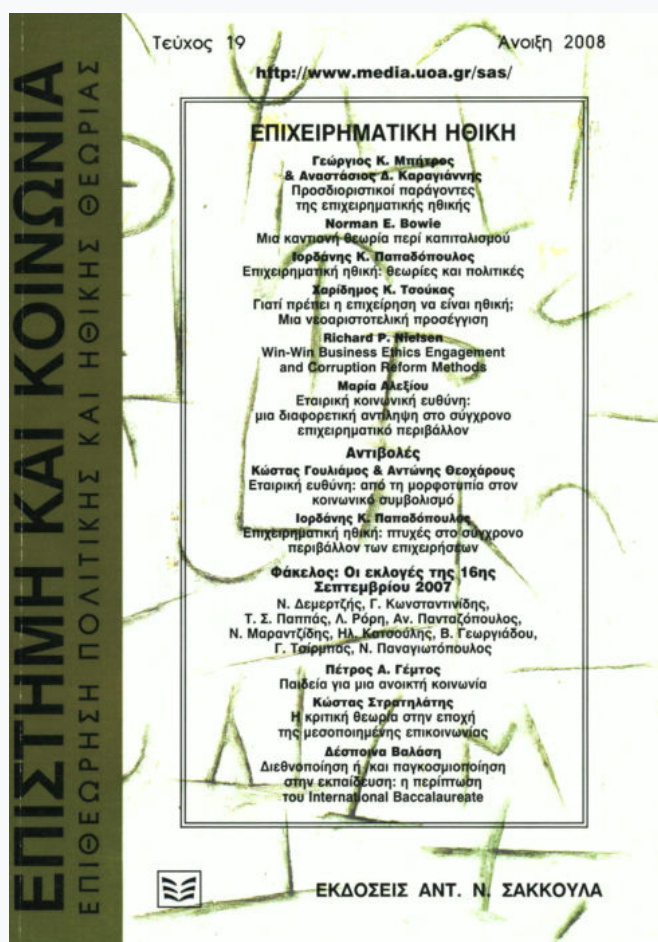

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 19 (2008)

Επιχειρηματική ηθική

Μια καντιανή θεωρία περί καπιταλισμού

Norman E. Bowie

doi: [10.12681/sas.655](https://doi.org/10.12681/sas.655)

Copyright © 2015, Norman E. Bowie

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Bowie, N. E. (2015). Μια καντιανή θεωρία περί καπιταλισμού. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 19, 19–57. <https://doi.org/10.12681/sas.655>

Μια καντιανή θεωρία περί καπιταλισμού¹

Norman E. Bowie*

Ο συγγραφέας επιχειρεί να ολοκληρώσει ένα παλαιότερο ερευνητικό πρόγραμμα, εξετάζοντας τις προϋποθέσεις που θα πρέπει να πληροί μια επιχείρηση από καντιανή ηθική σκοπιά. Επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι η πρώτη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής μας παρέχει το θεωρητικό πλαίσιο ηθικής νομοποίησης των οικονομικών-εμπορικών σχέσεων που συνάπτονται στην αγορά. Με τη σειρά της, η δεύτερη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής επιβάλλει οι αγοραίες σχέσεις να σέβονται την αρχή /αξία του προσώπου. Η συγκεκριμένη ηθική υποχρέωση θα σήμαινε κατ' ελάχιστον στην πράξη ότι η εργασία δεν εκλαμβάνεται ως εμπόρευμα. Στις αγοραίες σχέσεις όλοι οι άνθρωποι θα πρέπει να απολαμβάνουν του σεβασμού που αξίζουν χάρη της ίδιας της ανθρώπινης υπόστασής τους. Η ίδια ηθική υποχρέωση θα σήμαινε στον υπέρτατο βαθμό ότι οι επιχειρήσεις θα έπρεπε να εξασφαλίσουν στους εργαζομένους τους εργασία με ουσιαστικό περιεχόμενο και νόημα. Η τρίτη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής, την οποία ο Bowie χαρακτηρίζει ως διατύπωση της ηθικής κοινότητας, αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία θα μπορούσε να δομηθεί η ηθική οργάνωση των επιχειρήσεων. Κατά τον συγγραφέα, η γενική ηθική θεώρηση του Kant στο πλαίσιο του Διαφωτισμού υποστηρίζει την οργάνωση και λειτουργία της επιχειρηματικής κοινότητας μακριά από πολέμους και συγκρούσεις αποσχιστικού χαρακτήρα ή υποκινούμενες από οιοδήποτε είδος μισαλλοδοξίας. Οι επιχειρήσεις θα μπορούσαν να ασκήσουν θετικό ρόλο στην οικοδόμηση μιας ηθικής παραγωγικής κοινότητας.

Πριν από λίγα χρόνια, οι Ed Freeman και William Evan συνέγραψαν ένα άρθρο στο οποίο παρουσίαζαν μια καντιανή συμμετοχική θεωρία [stakeholder theory] για την εταιρική ευθύνη. Ο Ed είχε την ευγένεια να επιτρέψει στον Tom Beauchamp και σε εμένα να συμπεριλάβουμε το έως τότε

* Elmer Andersen Chair in Corporate Responsibility, Strategic Management & Organization. Carlson School of Management, University of Minnesota, nbowie@umn.edu. Το άρθρο αυτό έχει δημοσιευτεί στο *Business Ethics Quarterly*, *The Ruffin Series in Business Ethics*, τόμ. 1: 'New Approaches to Business Ethics', 1998, σελ. 37-60, Ruffin Foundation and the University of Virginia.

αδημοσίευτο άρθρο τους στη δεύτερη έκδοση του *Ethical Theory and Business* –έκτοτε δε, συγκαταλέγεται σε κάθε επακόλουθη έκδοση. Μια καντιανή θεωρία όμως για τις σχέσεις των συμμετόχων δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, μια πλήρης καντιανή θεωρία για τη σύγχρονη επιχείρηση. Πιστεύω πως ο Ed σκόπευε να επεκτείνει το άρθρο σε ένα ευρύτερο εγχείρημα αλλά το φιλοσοφικό ενδιαφέρον του για τον πραγματισμό τον απομάκρυνε από τον καντιανισμό και τα κείμενά του αναφορικά με τη συμμετοχική θεωρία στράφηκαν σε διαφορετική κατεύθυνση. Είναι αλήθεια πως, στη μετανεωτερική φεμινιστική αντι-θεμελιωτιστική [anti-foundationalist] εποχή μας, ο Καντ δεν είναι πια στη μόδα. Καθώς, όμως, εγώ βρίσκομαι διαρκώς εκτός μόδας, δεν είχα κανένα πρόβλημα να υποσχεθώ στον Ed ότι θα ολοκλήρωνα το καντιανό μέρος του εγχειρήματος. Το συγκεκριμένο δοκίμιο είναι η συμπυκνωμένη εκδοχή και μια μερική εκπλήρωση της υπόσχεσής μου –ένας καντιανός κρατά πάντοτε τον λόγο του.

Ένας δεύτερος λόγος για τη συγγραφή αυτού του δοκιμίου ήταν να ενταχθώ στην κουλτούρα της Σχολής Carlson για Μάνατζμεντ του πανεπιστημίου της Μινεσώτας. Εκεί έμαθα ότι η απλή συλλογή στοιχείων και η διαμόρφωση υποθέσεων δεν αρκούσαν για να κερδίσει κανείς στο παιχνίδι της μονιμοποίησης και της προαγωγής. Η εμπειρική έρευνα έπρεπε να έχει θεωρητικές βάσεις. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει κανείς να προσεγγίζει το ερευνητικό αντικείμενο από την οπτική μιας θεωρίας: για παράδειγμα, τα οικονομικά του συναλλακτικού κόστους, τη θεσμική θεωρία ή τη θεωρία των δικτύων. Παραγνωρίζω το γεγονός ότι η επαγωγική ανάδυση επιστημονικής θεωρίας από τη μελέτη των δεδομένων είναι μια παραδοσιακή και απολύτως νόμιμη διαδικασία σχηματισμού θεωρίας. Αντί να συζητώ τι αποτελεί καλή φιλοσοφία της επιστήμης, αποφάσισα να εφαρμόσω την καντιανή κανονιστική θεωρία στον καπιταλισμό. Όπως η απλή συλλογή δεδομένων δεν συνιστά πλάνο έρευνας, έτσι κι ένα σύνολο από ανόμοιες κανονιστικές κρίσεις που αναφέρονται σε ζητήματα εταιρικής ηθικής –για παράδειγμα, ότι η εκμετάλλευση εσωτερικής πληροφόρησης [insider trading] είναι σφάλμα ή ότι πολλές συγχωνεύσεις και εξαγορές είναι ηθικά επιτρεπτές– δεν συνιστά ερευνητική θέση με συνοχή στο πεδίο της εταιρικής ηθικής. Αυτό το δοκίμιο, λοιπόν, διερευνά πώς πρέπει να μοιάζει μια σύγχρονη επιχείρηση εάν είναι οργανωμένη υπό την οπτική της καντιανής ηθικής φιλοσοφίας,

Όταν ξεκίνησα την εργασία μου για το συγκεκριμένο κείμενο, διάβασα το συναρπαστικό άρθρο του Omar Aktouf με τίτλο 'Management and Theories of Organizations in the 1990's: Toward a Critical Radical Humanism?' ['Μάνατζμεντ και Θεωρίες Οργανώσεων στη δεκαετία του 1990: προς έναν κριτικό ριζοσπαστικό ανθρωπισμό;'] στο *The Academy of Management Review*. Το όραμα μιας ανθρωπιστικής επιχειρηματικής οργάνωσης που περιγράφει εκεί ο Aktouf μπορεί να εμπνεύσει αντίθετα όμως με τους ισχυρισμούς του, η ιστορική μορφή που δίνει ουσία σε αυτό το όραμα δεν είναι ο Marx –είναι μάλλον ο Kant ή, τουλάχιστον, αυτό προσβέβω.

Στο ανά χείρας δοκίμιο θα υποστηρίξω εν συντομία ότι η πρώτη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής από τον Kant παρέχει μια θεωρία για το ότι οι αλληλεπιδράσεις στην αγορά είναι ηθικά επιτρεπτές: οι αλληλεπιδράσεις εκείνες που παραβιάζουν τη διατύπωση περί γενικευσιμότητας της κατηγορικής προσταγής είναι ηθικά ανεπίτρεπτες –όσες εμπíπτουν στη διατύπωση της γενικευσιμότητας είναι επιτρεπτές στον βαθμό που δεν παραβιάζουν άλλες ηθικές αρχές. Η δεύτερη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής –η διατύπωση περί σεβασμού για τα άτομα– παρέχει τη βάση για μια πιο εύρωστη θεωρία ηθικής υποχρέωσης αναφορικά με τις προσωπικές αλληλεπιδράσεις στην αγορά. Στη χειρότερη περίπτωση, η εργασία δεν μπορεί να θεωρείται αγαθό όπως η γη, το χρήμα και ο μηχανικός εξοπλισμός. Σε μια συναλλαγή στην αγορά, όλοι οι άνθρωποι πρέπει να γίνονται σεβαστοί. Στην καλύτερη περίπτωση, το ατελές καθήκον του σεβασμού προς τους ανθρώπους ενδέχεται να απαιτεί την υποχρέωση από την πλευρά της επιχείρησης να παρέχει στους εργαζόμενους εργασία η οποία έχει νόημα. Τα επιχειρήματα για τον ισχυρισμό αυτόν στηρίζονται τόσο από τη διατύπωση περί σεβασμού για τα άτομα της κατηγορικής προσταγής όσο και από άλλο υλικό που αντλούμε από τα κείμενα του Kant περί ηθικής. Η τρίτη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής, την οποία αποκαλώ διατύπωση περί μιας ηθικής κοινότητας, παρέχει τα θεμέλια για μια ηθική επιχειρηματική οργάνωση.² Τέλος, θα υποστηρίξω ότι η γενική διαφωτιστική θέση περί ηθικής του Kant υποστηρίζει τον στόχο μιας διεθνούς επιχειρηματικής κοινότητας απαλλαγμένης από πόλεμο και μεριστικές εντάσεις, θρησκευτικές, εθνικές ή εθνικιστικές. Η προσχώρηση της επιχείρησης στα ιδεώδη του Διαφωτισμού θα της επιτρέψει να παίζει θετικό ρόλο στην οικοδόμηση

μιας ηθικής παγκόσμιας κοινότητας -αυτή η αισιοδοξία είναι ιδίον της σκέψης του Διαφωτισμού.

Χρειαζόμαστε, ωστόσο, ορισμένες προειδοποιήσεις. Πρώτον, ο Kant δεν έχει γράψει τίποτε για τον καπιταλισμό και τις επιχειρήσεις και λιγοστά ακόμη και για τις πλέον στοιχειώδεις επιχειρηματικές συναλλαγές.³ Στις διαλέξεις του για την ηθική, οι οποίες έχουν φτάσει ως εμάς με τη μορφή σημειώσεων που κρατούσαν οι μαθητές του, είχε μιλήσει για τη φύση του πλούτου και για τα συγκριτικά κακά της τσιγγουνιάς [miserliness] και της φιλαργυρίας [avarice]. Θα εξετάσουμε τις σκέψεις του Kant για αυτά τα ζητήματα στο τμήμα για τη δεύτερη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής.

Δεύτερον, χρησιμοποιώ τον καντιανισμό απλώς ως ένα θεωρητικό κανονιστικό πλαίσιο για να περιγράψω το πώς θα ήταν ένα καντιανό όραμα για τις καπιταλιστικές επιχειρηματικές οργανώσεις. Δεν ισχυρίζομαι ότι ο καπιταλισμός είναι έτσι παρέχω μάλλον μια οπτική για το πώς θα έπρεπε να είναι.

Τρίτον, παρότι δεν περιγράφω τον καπιταλισμό, δεν θέλω να θεωρηθώ ουτοπιστής. Θεωρώ πως μια καντιανή θεωρία για τη σύγχρονη επιχείρηση είναι δυνατή επειδή θα ήταν και λειτουργική και επικερδής. Ο Kant υιοθετούσε τη ρήση 'οφείλω σημαίνει μπορώ'. Φυσικά, ένας καντιανός δεν θα επιχειρούσε να αναμορφώσει τον καπιταλισμό επειδή έτσι θα γινόταν περισσότερο επικερδής θα το επιχειρούσε επειδή κάτι τέτοιο θα ήταν το ηθικά ορθό.

Τέλος, δεν θεωρώ ότι το καντιανό όραμα είναι το μόνο λογικό ηθικό όραμα που μπορούμε να έχουμε. Για παράδειγμα, ο Robert Solomon (1992) έχει ένα σαφές όραμα ηθικής που στηρίζεται στην αριστοτελική αρετή και το οποίο μπορεί να εμπνεύσει. Ωστόσο, στη σημερινή διανοητική εποχή μας κατά την οποία η καντιανή αφήγηση θεωρείται τόσο παρωχημένη, θεωρώ ότι αξίζει τουλάχιστον να αναπτυχθεί το όραμα του Kant έστω και μόνον για να το επαναφέρουμε στο προσκήνιο προκειμένου να ανακαλυφθεί εκ νέου σε μια ιστορικά πιο κατάλληλη εποχή. Και από μια θετικότερη οπτική, όποια και να είναι τα μειονεκτήματα του καντιανού οράματος, μια καντιανή θεωρία για τον καπιταλισμό μπορεί να προσφέρει ορισμένες σημαντικές διορατικές διαπιστώσεις που λείπουν από άλλα ηθικά οράματα περί καπιταλισμού.

Προτού προχωρήσω στα θετικά σχόλια, επιτρέψτε μου να εξετάσω μια κριτική που είναι πιθανό να προβληθεί εναντίον του όλου εγχειρήματος. Κατά την τελευταία δεκαπενταετία σημειώνεται μια συγκροτημένη επίθεση στην απαίτηση της ηθικής για αμεροληψία. Η επίθεση αυτή είναι ιδιαίτερα σφοδρή αναφορικά με εκδοχές του καντιανισμού. Πρεσβεύει στην ουσία ότι συχνά, λόγω φιλικών ή οικογενειακών σχέσεων, ακόμη και λόγω κοινής εθνικής καταγωγής, τείνουμε να προσδίδουμε σε κάποια άτομα ιδιαίτερη θέση στις ηθικές σχέσεις. Η καντιανή ηθική, από την άλλη πλευρά, φαίνεται να απαιτεί να μεταχειριζόμαστε τα συμφέροντα των ξένων όπως ακριβώς και τα συμφέροντα ενός φίλου. Οι επικριτές της απαίτησης για αμεροληψία υποστηρίζουν ότι η καντιανή ηθική σφάλλει από αυτή την άποψη. Παρότι θεωρώ πως ένας καντιανός μπορεί να καταρρίψει αυτή την κριτική, δεν θα επιχειρηματολογήσω σχετικά εδώ.⁴ Αντ' αυτού υποστηρίζω ότι εάν υπάρχει ένα πεδίο που κατεξοχήν προσφέρεται για το επιχείρημα της αμεροληψίας, αυτό είναι σαφώς το πεδίο των επιχειρηματικών σχέσεων. Οι επιχειρηματικές συναλλαγές θεωρείται ότι στηρίζονται στην αποστασιοποίηση. Σύμφωνα με την επικρατούσα κοινή ηθική, στις περισσότερες επιχειρηματικές συναλλαγές η παρέμβαση των προσωπικών συμφερόντων, όπως είναι τα συμφέροντα των φίλων και της οικογένειας, είναι ανάρροστη. Οποιος χειρίζεται στις επιχειρήσεις με ιδιαίτερο τρόπο τους φίλους ή την οικογένειά του διατρέχει τον κίνδυνο να βρεθεί εν μέσω συγκρουόμενων συμφερόντων. Κάτι τέτοιο μπορεί να κάνει έναν μάνατζερ ακόμη και να παραβεί ένα καταπιστευματικό [fiduciary] καθήκον. Εάν αυτά τα επιχειρήματα έχουν αξία, όσοι ασκούν κριτική στην αμεροληψία θα είναι λιγότερο αποτελεσματικοί έναντι μιας καντιανής θεωρίας περί επιχειρηματικής πρακτικής από ό,τι έναντι μιας γενικής καντιανής αφήγησης περί ηθικής. Στο επιχειρηματικό πλαίσιο, συνήθως η αμεροληψία αρμόζει, συχνά δε απαιτείται.

Η κατηγορική προσταγή -πρώτη διατύπωση

Η πρώτη και συχνότερα αναφερόμενη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής λέει: 'πράττε μόνο σύμφωνα με ένα τέτοιο γνώμονα, μέσω του οποίου μπορείς συνάμα να θέλεις, αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος' (Kant 1785/1990: 38 [ελλ. μτφρ. σελ. 71]). Απαιτούνται ορισμένες διευκρινίσεις. Ας υποθέσουμε ότι εξετάζει κανείς κατά πόσον μια πράξη, για

παράδειγμα η αθέτηση μιας υπόσχεσης, είναι ηθικά εσφαλμένη. Ο Kant θα σας έλεγε να κατασκευάσετε μια αρχή (έναν γνώμονα) για όλους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο γνώμονας θα ήταν: 'είναι ηθικά επιτρεπτό να αθετεί κανείς υποσχέσεις'. Κατόπιν ο Kant ζητεί να εξετάσουμε κατά πόσον ένας τέτοιος γνώμονας μπορεί να γίνει καθολικός νόμος. Η απάντηση είναι 'όχι' –ο συγκεκριμένος γνώμονας αυτοαναιρείται. Διότι, εάν ο καθένας μπορούσε να αθετεί υποσχέσεις, κανείς δεν θα έδινε υποσχέσεις. Εάν ένας τέτοιος γνώμονας γινόταν καθολικός, η ίδια η λογική της υπόσχεσης δεν θα είχε κανένα νόημα. Οι πράξεις που αυτοαναιρούνται εάν γενικευτούν, απαγορεύονται από ηθική άποψη είναι λοιπόν εσφαλμένο να αθετήσει κανείς μια υπόσχεση η αρχή μιας τέτοιας πράξης δεν μπορεί να γενικευτεί με συνέπεια. Πράξεις, όμως, που δεν αυτοαναιρούνται εάν γενικευτούν, είναι ηθικά επιτρεπτές. Αυτό είναι το κεντρικό μήνυμα της πρώτης διατύπωσης της κατηγορικής προσταγής. Έχω υποστηρίξει σε πολυάριθμα άρθρα ότι η αθέτηση υποσχέσεων ή συμβολαίων, η κλοπή ή, γενικότερα, το να λειτουργεί κανείς ως λαθρεπιβάτης [free riding] σε επιχειρηματικές συμφωνίες είναι ανήθικες διότι τέτοιες πράξεις παραβιάζουν τη δοκιμασία της γενικευσιμότητας της κατηγορικής προσταγής. Όσοι ενδιαφέρονται για τις σκέψεις μου αναφορικά με το ζήτημα αυτό μπορούν να συμβουλευτούν το *Business Ethics* (Prentice Hall 1990, μαζί με τον Ronald Duska) ή το 'Does it Pay to Bluff in Business?' στο *Ethical Theory and Business* (Prentice Hall 1993, επιμ. μαζί με τον Tom L. Beauchamp).⁵ Θεωρώ πως το προγενέστερο έργο μου έχει θεμελιώσει επαρκώς την εφαρμοσιμότητα της πρώτης διατύπωσης της κατηγορικής προσταγής στην εταιρική ηθική.

Η κατηγορική προσταγή –δεύτερη διατύπωση

Η δεύτερη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής του Kant λέει: 'πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα, τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνο ως μέσο' (Kant 1785/1990: 46 [ελλ. μτφρ. σελ. 81]). Η σύγχρονη θεωρία της ηθικής αναφέρεται συχνά σε αυτή τη αρχή με τη φράση: 'να σέβεσαι πάντοτε τους ανθρώπους'. Ενθυμούμαι από το μάθημα ηθικής που παρακολουθούσα ως προπτυχιακός φοιτητής, εδώ και πάνω από τριάντα χρόνια, πόσο μας ταλαιπωρούσε το ζήτημα του κατά πόσον η αγορά ενός προϊόντος, όπως η βενζίνη, παραβίαζε την απαίτηση για σεβασμό του

ανθρώπου της δεύτερης διατύπωσης της κατηγορικής προσταγής. Είχαμε αποφασίσει ότι κάτι τέτοιο δεν ήταν απαραίτητο, διότι σε οικονομικές συναλλαγές δεν χρειάζεται να μεταχειριζόμαστε τους ανθρώπους μόνο ως μέσο. Μπορούμε να αγοράσουμε βενζίνη και να μεταχειριστούμε τον άνθρωπο που την πουλά με σεβασμό και αξιοπρέπεια. Ένας κοινός παρατηρητής σε ένα σούπερ μάρκετ μπορεί συνήθως να διακρίνει ποιοι πελάτες μεταχειρίζονται τους ταμίες με σεβασμό και ποιοι όχι. Επιπλέον, οι οικονομικές πράξεις θεωρούνται ελεύθερες πράξεις στις οποίες προβαίνει κανείς οικειοθελώς. Εάν και οι δύο πλευρές αναγνωρίσουν ότι οι οικονομικές συναλλαγές είναι συμφωνίες μεταξύ έλλογων υπεύθυνων ενήλικων και δρουν αναλόγως, η συναλλαγή θα περάσει επιτυχώς τον έλεγχο περί σεβασμού του ανθρώπου. Η φράση 'δρουν αναλόγως' θα αναλυθεί σύντομα.

Η 'λύση' μας σε εκείνο το προπτυχιακό τμήμα δεν αφορούσε τις επιχειρηματικές συναλλαγές που ενέχουν αντισταθμιστικές ανταλλαγές [trade-offs] μεταξύ ανθρώπινων και μη ανθρώπινων πηγών. Θυμόμαστε όλοι από το εισαγωγικό εγχειρίδιο οικονομίας ότι ο αποτελεσματικός παραγωγός πρέπει πάντοτε να ρυθμίζει το κεφάλαιο, τη γη, τον μηχανικό εξοπλισμό και τους εργαζόμενους έτσι ώστε η αναλογική οριακή τους παραγωγικότητα να είναι ίση. Με πρακτικούς όρους, εάν η τιμή της εργασίας αυξηθεί σε σχέση με την τιμή του μηχανολογικού εξοπλισμού, ο αποδοτικός παραγωγός θα πρέπει να υποκαταστήσει τους ανθρώπους με μηχανήματα. Η καθιερωμένη άποψη στα οικονομικά αντιμετώπιζε το ανθρώπινο κεφάλαιο όπως κάθε άλλο κεφάλαιο. Δεν αναγνώριζε ότι οι άνθρωποι έχουν ιδιότητες που οι άλλες μορφές κεφαλαίου δεν έχουν. Το αποτέλεσμα είναι ότι τα καθιερωμένα οικονομικά κείμενα δεν καθοδηγούσαν τους μάνατζερ να μεταχειριστούν διαφορετικά το ανθρώπινο κεφάλαιο –τους έδιναν, επομένως, εντολές που παραβίαζαν τη διατύπωση για σεβασμό των ανθρώπων.

Ακολουθεί η ανάλυση του θέματος από πρακτική άποψη. Η απαίτηση για ίση αναλογία οριακής παραγωγικότητας λειτουργεί ως εξής: εάν η τιμή του μηχανικού εξοπλισμού ανεβεί σε σχέση με την εργασία, αντικατάσταση του μηχανολογικού εξοπλισμού με εργασία. Εάν η τιμή της εργασίας ανεβεί σε σχέση με εκείνη του μηχανολογικού εξοπλισμού, αντικατάσταση της εργασίας με μηχανολογικό εξοπλισμό. Οι δύο αντικαταστάσεις είναι ισοδύναμες. Ο Kant όμως θα έλεγε ότι οι δύο αντικαταστάσεις δεν είναι ηθικά ισοδύναμες. Η πρώτη είναι ηθικά επιτρεπτή· η δεύτερη δεν είναι, εκτός εάν

μπορεί να καταδειχθεί ότι στη συγκεκριμένη αντικατάσταση οι εργαζόμενοι δεν χρησιμοποιούνται μόνο ως μηχανήματα. Με την πρώτη ματιά, όμως, φαίνεται ότι οι εργαζόμενοι χρησιμοποιούνται ακριβώς έτσι. Οι απολύσεις που είναι οικειοθελείς οικονομικές συναλλαγές είναι λίγες. Μια απόλυση δεν είναι σαν μια κοινή εμπορική συναλλαγή, όπως δηλαδή η αγορά βενζίνης σε ένα πρατήριο καυσίμων.

Τα πράγματα όμως είναι πιο σύνθετα απ' ό,τι φαίνονται με την πρώτη ματιά. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι εργαζόμενοι γνωρίζουν πως ενδέχεται να απολυθούν εάν η εργασία τους γίνει πιο δαπανηρή σε σχέση με τον μηχανικό εξοπλισμό. Αποδέχονται την εργασία γνωρίζοντάς το και έτσι υπάρχει μια απολύτως κατανοητή έννοια βάσει της οποίας οι απολύσεις είναι οικειοθελείς (το επιχείρημα αυτό θυμίζει το επιχείρημα του Hegel ότι ένας εγκληματίας αποδέχεται οικειοθελώς την τιμωρία του). Εξάλλου, το επιχείρημα του Ollie Williamson είναι να υποστηρίξουμε ότι οι κίνδυνοι για απόλυση ενσωματώνονται στο συμβόλαιο μισθού –οι αμοιβές των εργαζομένων περιλαμβάνουν πληρωμή για τον κίνδυνο απόλυσης (Williamson 1984). Από εμπειρική άποψη, η απάντηση των εργαζομένων στις μαζικές απολύσεις των συρρικνώσεων [downsizing] τοποθετείται στον αντίποδα της θεωρίας ότι οι απολύσεις είναι οικειοθελή συμβόλαια τα οποία συνάπτει κανείς ελεύθερως. Η αντίδραση εκείνων που απολύονται δεν είναι επ' ουδενί λόγω σαν την αντίδραση εκείνου που αγόρασε ένα λαχείο και έχασε. Ούτε καν όπως εκείνου που αγόρασε ένα προϊόν, όπως ένα καινούριο καλάμι ψαρέματος, και διαπίστωσε ότι δεν τον ικανοποιεί. Οι υπερασπιστές της άποψης περί οικειοθελούς συμβολαίου θα μπορούσαν να αντιδράσουν υποστηρίζοντας ότι τα αισθήματα των απολυμένων εργαζομένων δεν είναι καθοριστικά. Φυσικά και δεν θέλουν να απολυθούν, παρόλα αυτά όμως αποδέχθηκαν οικειοθελώς αυτόν τον κίνδυνο. (Εξάλλου, και εκείνοι που τιμωρούνται δεν θέλουν να τιμωρηθούν αλλά αποδέχθηκαν εν γνώσει τους τον κίνδυνο της τιμωρίας όταν παρέβησαν εν γνώσει τους τον νόμο).

Αυτή η απάντηση, ωστόσο, είναι ιδιαίτερα αμφισβητούμενη. Οι Ed Freeman και William Evan (1990) έχουν δείξει ότι οι συμφωνίες μισθού δεν ενσωματώνουν πλήρως τους κινδύνους απόλυσης και έτσι οι εργαζόμενοι επωμίζονται έναν υπολειπόμενο κίνδυνο. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια των παραγωγικών ετών ενός ανθρώπου, δεν υπάρχει επιλογή μεταξύ εργασίας

και μη. Εάν όλες οι βιώσιμες επιλογές εργασίας πρέπει να περιλαμβάνουν αποδοχή του κινδύνου της απόλυσης, θα μπορούσαμε πολύ πειστικά να υποστηρίξουμε ότι ο εργαζόμενος δεν τον αποδέχεται οικειοθελώς αλλά είναι υποχρεωμένος να αποδεχτεί ένα συμβόλαιο εργασίας στο οποίο επιτρέπονται οι απολύσεις. Η αδίστακτη απόλυση εργαζομένων για την ενίσχυση των κερδών εξακολουθεί να φαίνεται παραβίαση της αρχής του 'σεβασμού στον άνθρωπο'.

Υποστηρίζω τώρα ότι μια καντιανή θεωρία για τη σύγχρονη επιχείρηση απαιτεί περισσότερα από τον ισχυρισμό ότι η εργασία δεν είναι ένας παράγοντας της παραγωγής όπως κάθε άλλος. Απαιτεί μια θετική επιβεβαίωση για τον εργαζόμενο άνθρωπο. Θέλω να επιχειρηματολογήσω ότι μια πλήρως αναπτυγμένη καντιανή θεωρία της επιχείρησης θα υπερασπιστεί ένα καθολικό δικαίωμα σε εργασία με νόημα, με ουσία και περιεχόμενο. Στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, το να έχει κανείς μια εργασία με νόημα είναι αναγκαίο για την αίσθηση αυτοσεβασμού των περισσότερων ανθρώπων έτσι, βάσει καντιανών όρων, υπάρχει μια ηθική απαίτηση να παρέχει η επιχείρηση αυτή την εργασία. Ο Kant δεν ισχυρίστηκε απλώς ότι οι άνθρωποι δικαιούνται σεβασμού –είχε ένα λεπτομερώς επεξεργασμένο επιχείρημα. Τα ανθρώπινα πλάσματα πρέπει να χαίρουν σεβασμού διότι έχουν αξιοπρέπεια. Έχουν αξιοπρέπεια διότι οι άνθρωποι έχουν ορισμένες ικανότητες –είναι ικανοί για αυτονομία και είναι έλλογα όντα. Ως έλλογα αυτόνομα όντα είναι επίσης υπεύθυνα εφόσον ο ορθολογισμός και η αυτονομία είναι συνθήκες της υπευθυνότητας. Υπάρχει, επομένως, ένας εννοιολογικός δεσμός μεταξύ του να είναι κανείς άνθρωπος και να είναι ένα έλλογο αυτόνομο ον και να είναι υπεύθυνο ον. Τα αυτόνομα, έλλογα υπεύθυνα όντα είναι ικανά να κατασκευάζουν και να ακολουθούν τους δικούς τους νόμους δεν υπόκεινται απλώς στους αιτιακούς νόμους της φύσης. Όποιος αναγνωρίζει ότι είναι αυτόνομος και έλλογος πρέπει να αναγνωρίζει ότι είναι υπεύθυνος (ότι είναι ένα ηθικό ον). Ένα ηθικό ον έχει αξιοπρέπεια. Ως λογική επισήμανση, επομένως, ένας άνθρωπος που αναγνωρίζει ότι είναι υπεύθυνος πρέπει να αποδίδει αξιοπρέπεια σε οποιονδήποτε του μοιάζει πρέπει, δηλαδή, να αποδίδει αξιοπρέπεια σε άλλα όντα που έχουν την ικανότητα να είναι αυτόνομα και έλλογα και, κατά συνέπεια, υπεύθυνα όντα. Όπως εγώ αντιλαμβάνομαι τον Kant, αυτό είναι το επιχείρημά του για την αρχή του σεβασμού των ανθρώπων (να μεταχειρίζεσαι τον άνθρωπο ως σκοπό και ποτέ μόνο ως μέσο).

Εδώ ενεδρεύει ο πειρασμός να τονίσουμε υπερβολικά τον ορθολογισμό του Kant. Εκείνος εστιάζει στον άνθρωπο ως φορέα ηθικής. Η ελευθερία και η ικανότητα να συντάσσει νόμους (σε αντίθεση με το να υπόκειται σε νόμους) είναι απαραίτητες συνθήκες για το να είναι κανείς φορέας ηθικής. Έτσι ο Kant δεν είναι ορθολογιστής με το πνεύμα του Descartes, του Leibniz ή του Spinoza. Ο ορθολογισμός δεν είναι μια μέθοδος για την αλήθεια. Είναι μάλλον η ικανότητα να είναι κανείς νομοθέτης και να υποτάσσεται οικειοθελώς στους νόμους. Η ικανότητα να είναι κανείς έλλογος, με αυτή την έννοια, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για το να είναι φορέας ηθικής. Αυτό που κάνει τους ανθρώπους άξιους σεβασμού είναι ακριβώς το γεγονός ότι είναι φορείς ηθικής. Ο ορθολογισμός τους είναι δευτερεύων. Ένας πιο τυπικός τρόπος να τεθούν αυτά τα επιχειρήματα είναι ο εξής: ο Kant υποστηρίζει ότι

1. κάποιος είναι ηθικός φορέας εάν και μόνον εάν είναι ελεύθερος και έχει την ικανότητα να νομοθετεί
2. κάποιος είναι έλλογος εάν και μόνον εάν είναι ελεύθερος και έχει την ικανότητα να νομοθετεί
3. επομένως, εάν κάποιος είναι ηθικός φορέας, είναι έλλογος και εάν είναι έλλογος είναι ηθικός φορέας.

Το επιχείρημα όμως του Kant λειτουργεί και εάν αφαιρέσουμε κάθε αναφορά στον ορθολογισμό. Η αυτονομία και η νομοθετική ικανότητα είναι αναγκαίες και επαρκείς συνθήκες για το να είναι κανείς φορέας ηθικής και αυτό είναι που δίνει στους ανθρώπους αξιοπρέπεια.⁶

Πώς εφαρμόζεται η αρχή του σεβασμού του ανθρώπου σε ένα καπιταλιστικό επιχειρηματικό πλαίσιο; Πιστεύω πως οι αποδείξεις από τα κείμενα στηρίζουν την άποψη ότι ένας άνθρωπος πρέπει να αντιμετωπίζεται με σεβασμό σε κάθε πλαίσιο (ακόμη και όταν παραβιάζει τον ηθικό νόμο και θέτει τον εαυτό του εκτός της ηθικής κοινότητας). Έτσι η καπιταλιστική εργασία, για να περάσει τον έλεγχο ηθικής, πρέπει να συνάδει με την αρχή του σεβασμού του ανθρώπου. Ο Kant επιχειρηματολογεί καταρχάς ότι η εργασία είναι αναγκαία για την ανάπτυξη της ατομικότητας [selfhood].

Η ζωή είναι η ικανότητα αυθόρμητης δραστηριότητας, η συνειδητοποίηση όλων των ανθρώπινων δυνάμεών μας. Η απασχόληση μας δίνει αυτή τη συνειδητοποίηση... Χωρίς την απασχόληση ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει ευ-

τυχισμένος. Εάν κερδίζει το ψωμί του, το τρώει με μεγαλύτερη ευχαρίστηση από ό,τι εάν του παραχωρείται... Ο άνθρωπος αισθάνεται περισσότερο ικανοποιημένος μετά από βαριά εργασία από ό,τι όταν δεν έχει εργαστεί καθόλου· διότι μέσω της εργασίας έχει θέσει τις δυνάμεις του σε κίνηση (Kant 1775/1963: 160-161).

Προκαλεί ενδεχομένως έκπληξη ότι ο Kant επιδοκιμάζει τον πλούτο και τις ευχαριστήσεις που αυτός φέρνει. Επιπλέον, ο πλούτος συνεισφέρει στον αυτοσεβασμό διότι παρέχει ανεξαρτησία. Το να εργαζόμαστε απλώς για να κερδίσουμε χρήματα σημαίνει ότι εκδηλώνουμε το ελάττωμα της φιλαργυρίας, ένα ελάττωμα ακόμη χειρότερο από εκείνο της τσιγγουνιάς. Όσο η εργασία απαιτείται προκειμένου να κερδίσει κανείς χρήματα ώστε να μπορεί να καλύψει τις ανάγκες και τις ευχαριστήσεις του και έτσι να γίνει ανεξάρτητος, τότε έχει αξία. Επιλεγμένα σχόλια του Kant τεκμηριώνουν αυτή του την άποψη.

Ο άνθρωπος του οποίου η περιουσία επαρκεί για τις ανάγκες του ευημερεί [...] Κάθε πλούτος είναι μέσο [...] για την ικανοποίηση των επιθυμιών, των ελεύθερων σκοπών και των τάσεων του ιδιοκτήτη [...] Εάν εξαρτάται από τους άλλους, ο άνθρωπος χάνει σε αξία και έτσι ένας άνθρωπος με οικονομική ανεξαρτησία είναι αντικείμενο σεβασμού [...] Αλλά ο τσιγγουνής βρίσκει άμεση ευχαρίστηση στο ίδιο το χρήμα, παρότι τα χρήματα δεν είναι τίποτε άλλο παρά καθαρό μέσο [...] Ο σπάταλος είναι ένας αξιαγάπητος ανόητος, ο τσιγγούνης ένας απεχθής βλαξ. Ο πρώτος δεν έχει καταστρέψει τον καλύτερο εαυτό του και μπορεί να αντιμετωπίσει την κακοτυχία που τον περιμένει με θάρρος, ο δεύτερος όμως είναι άνθρωπος με ελαττωματικό χαρακτήρα (Kant 1775/1963: 177, 181, 185).

Τα σύντομα αυτά σχόλια που εκτείνονται σε λιγότερες από δέκα σελίδες στις σημειώσεις των φοιτητών από διαλέξεις του Kant κατά τη δεκαετία του 1770, προτού εκείνος συγγράψει τα διασημότερα και πιο κριτικά έργα του για την ηθική θεωρία, παρέχουν στοιχεία-κλειδιά για μια καντιανή θεωρία της επιχειρήσης. Όσο οι επιχειρήσεις προσφέρουν θέσεις εργασίας που παρέχουν επαρκή πλούτο, συνεισφέρουν στην ανεξαρτησία και έτσι στον αυτοσεβασμό των ανθρώπων. Για έναν οπαδό του καντιανισμού, η πραγματική συνεισφορά του καπιταλισμού θα ήταν ότι παρέχει θέσεις εργασίας που συντελούν στη δημιουργία αυτοσεβασμού. Η αγορά καταναλωτικών αγαθών σε μια ευημερούσα κοινωνία συχνά προσφέρει απλώς ευ-

χαρίστηση. Η εργασιακή απασχόληση προσφέρει τα μέσα για την παροχή ευχαρίστησης και της ανεξαρτησίας που είναι απαραίτητη για τον αυτοσεβασμό. Εάν αληθεύει ότι τα ισχύοντα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας καθιστούν τους ανθρώπους εξαρτώμενους, ο Kant θα τα θεωρούσε μεγάλο κακό. Και ένας καπιταλισμός που προσφέρει θέσεις εργασίας οι οποίες δεν παρέχουν επαρκές εισόδημα για ανεξαρτησία είναι και ηθικά ελαττωματικός. Ο Kant θα ήταν εξίσου προβληματισμένος με εμάς για την προοπτική της επιχειρηματικής συρρίκνωσης [downsizing] και την απώλεια θέσεων εργασίας που δεν παρέχουν βιώσιμο εισόδημα.⁷

Ο Kant αξιολόγησε τη λιτότητα με ηθικά και όχι οικονομικά κριτήρια. Όπως είπε:

Η λιτότητα είναι η φροντίδα και ο ενδοιασμός που επιδεικνύει κάποιος για την κατανάλωση της περιουσίας του. Δεν είναι αρετή· δεν απαιτεί ούτε δεξιότητες ούτε ταλέντο. Ένας σπάταλος με καλό γούστο έχει πολύ περισσότερο ανάγκη αυτές τις ιδιότητες από κάποιον που απλώς εξοικονομεί· ένας τελείως ανόητος μπορεί να εξοικονομήσει και να βάλει χρήματα στην άκρη· το να ξοδέψει κανείς τα χρήματά του με εκλεπτυσμένο τρόπο για ευχαρίστηση απαιτεί γνώσεις και δεξιότητα, δεν υπάρχει όμως ξυπνάδα στη συγκέντρωση μέσω λιτότητας. Οι οικονόμοι που αποκτούν τον πλούτο τους με εξοικονόμηση, είναι κατά κανόνα μικρόνοες άνθρωποι (Kant 1775/1963: 184).

Αυτό θα πρέπει να τραβήξει την προσοχή του Alan Greenspan... Θα ήταν ενδεχομένως υπερβολή να ισχυριστούμε ότι ο Kant είναι προπομπός του Keynes, είναι όμως σαφές ότι ο πλούτος για τον Kant είναι κάτι που πρέπει να χρησιμοποιείται για να καλύπτει τις υλικές μας ανάγκες και ότι η ηθική του αξία έγκειται στο ότι μας παρέχει την ανεξαρτησία που χρειαζόμαστε για να ικανοποιήσουμε τις υλικές μας ανάγκες. Μας εκπλήσσει κάπως το γεγονός ότι ο Kant δεν ακολουθεί σε αυτό το θέμα τη λουθηρανική και την προτεσταντική ηθική –ο Weber δεν θα παρέπεμπε στον Kant για να στηρίξει τη θέση του. Και λέω ότι μας εκπλήσσει, διότι η ηθική του Kant είχε επηρεαστεί σημαντικά από τον γερμανικό πιετισμό.

Οι απόψεις που εκφράστηκαν παραπάνω μπορούν να διατυπωθούν πιο επίσημα ως εξής:

1. για να θεωρηθεί ηθική μια επιχείρηση, πρέπει να μεταχειρίζεται τους εργαζόμενους της ως σκοπό και όχι απλώς ως μέσο·

2. για να μεταχειρίζεται μια επιχείρηση του εργαζομένου της ως σκοπό, τότε πρέπει να τιμά τον αυτοσεβασμό τους
3. για να τιμάται ο αυτοσεβασμός των εργαζομένων, αυτοί πρέπει να έχουν έναν βαθμό ανεξαρτησίας καθώς και την ικανότητα να ικανοποιούν μέρος των επιθυμιών τους
4. εάν οι άνθρωποι πρέπει να έχουν έναν ορισμένο βαθμό ανεξαρτησίας και να βιώνουν κάποια ικανοποίηση επιθυμιών, πρέπει να έχουν μια ορισμένη ποσότητα πλούτου
5. εάν αυτός ο πλούτος δεν τους εκχωρείται, πρέπει να υπάρχει εργασία ικανή να τους τον παράσχει
6. πρέπει, επομένως, να διατίθενται θέσεις εργασίας που παρέχουν αμοιβή η οποία επαρκεί για έναν ορισμένο βαθμό ανεξαρτησίας και ένα μέρος ικανοποίησης των επιθυμιών.⁸

Παρότι αυτά είναι όλα που μπορούμε να πούμε με δεδομένο το καντιανό κείμενο, θεωρώ πως ένας καντιανός μπορεί να επαυξήσει αναφορικά με την ηθική αξία της εργασίας πέραν του ότι δίνει ανεξαρτησία και –μέσω αυτής– αυτοσεβασμό. Ένα καντιανό ηθικό πλαίσιο επιτρέπει στον οπαδό του καντιανισμού να μιλήσει και για τη φύση της εργασίας που έχει νόημα.⁹ Φαίνεται προφανές ότι η απασχόληση σε μια καπιταλιστική οικονομία, είτε πρόκειται για την εργασία των μανάτζερ είτε για εκείνη των απλών εργαζομένων, πρέπει να υποστηρίζει την αξιοπρέπεια των ανθρώπων. Αυτό σημαίνει ότι η καπιταλιστική εργασία πρέπει να στηρίζει ή να ενισχύει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου ως φορέα ηθικής. Και εφόσον η αυτονομία και ο ορθολογισμός (όπως ορίστηκαν πιο πάνω) είναι αναγκαία για το να είναι κάποιος φορέας ηθικής, η εργασιακή σχέση πρέπει να στηρίζει την αυτονομία και τον ορθολογισμό των ανθρώπων. Εργασία που θανατώνει την αυτονομία ή που υπονομεύει τον ορθολογισμό είναι ανήθικη.

Μια καντιανή θεωρία παρέχει το πλαίσιο για τον καθορισμό του τι θεωρείται εργασία με νόημα. Πρόκειται για την εργασία που υποστηρίζει τον εργαζόμενο στο να ζει μια ηθική και, επομένως, αυτόνομη έλλογη ζωή.¹⁰ Στον επιχειρηματικό κόσμο δεν συναντάμε πολύ συχνά λόγο που να συλλαμβάνει το καθαρό καντιανό πνεύμα, πού και πού όμως αυτό συμβαίνει.

Ο Max DePree, διευθύνων σύμβουλος της εταιρείας Miller Furniture, συνέλαβε το καντιανό ιδεώδες όταν περιέγραψε την εργασία ως εξής:

Για πολλούς από εμάς που εργαζόμαστε υπάρχει μια εξοργιστική ασυνέχεια μεταξύ του πώς θεωρούμε τον εαυτό μας ως άτομα και πώς ως εργαζόμενους. Πρέπει να μειώσουμε την αίσθηση ασυνέχειας και να αποκαταστήσουμε μια αίσθηση συνοχής στη ζωή μας... Η εργασία πρέπει και μπορεί να είναι παραγωγική και να ανταμείβει, να έχει νόημα και να μας ωρμάζει, να μας εμπλουτίζει και να μας γεμίζει, να θεραπεύει και να φέρνει χαρά. Η εργασία είναι ένα από τα μεγάλα προνόμια. Μπορεί να είναι ακόμη και ποιητική. Τι είναι αυτό που οι περισσότεροι θέλουμε πραγματικά από τη δουλειά μας; Θα θέλαμε να βρούμε τον πλέον αποτελεσματικό, τον πλέον παραγωγικό και τον πλέον ανταποδοτικό τρόπο να συνεργαζόμαστε. Θα θέλαμε να ξέρουμε ότι η δικαιοσύνη της δουλειάς μας χρησιμοποιεί όλους τους κατάλληλους και σχετικούς πόρους: ανθρώπινους, υλικούς και οικονομικούς. Θα θέλαμε μια διαδικασία εργασίας και σχέσεις που καλύπτουν την προσωπική μας ανάγκη να ανήκουμε, να συνεισφέρουμε, την ανάγκη μας για εργασία με νόημα, για τη δυνατότητα να αφοσιωθούμε, για την ευκαιρία να αναπτυχθούμε και να έχουμε, σε έναν βαθμό τουλάχιστον, τον έλεγχο της μοίρας μας (DePree 1989: 23, 32).

Η δε Anita Roddick, διευθύνουσα σύμβουλος των Body Shop, το έθεσε ως εξής:

Πώς εξυγενίζεις το πνεύμα όταν πουλάς κάτι ασημαντό όπως μια καλλυντική κρέμα; Το κάνεις δημιουργώντας μια ολιστική αίσθηση, μια αίσθηση πνευματικής ανάπτυξης, την αίσθηση της σύνδεσης με τον χώρο εργασίας και το περιβάλλον και δημιουργώντας σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Με αυτόν τον τρόπο το διάστημα από τη Δευτέρα ως την Παρασκευή γίνεται μια αίσθηση ζωντάνιας και όχι αργού θανάτου. Πώς δίνεις στους ανθρώπους τη δυνατότητα να κάνουν καλά τη δουλειά τους; Με το να τους κάνεις να αισθάνονται καλά με αυτό που κάνουν. Το πνεύμα εξυψώνεται όταν ο τρόπος με τον οποίο ~~α~~κανοποιείς τις προσωπικές σου υλικές ανάγκες εξυπηρετεί τις ανάγκες των άλλων με εντιμότητα και ανθρωπιά. Υπ' αυτές τις συνθήκες, μπορεί να νιώσω υπέροχα ακόμη και για μια ενυδατική κρέμα (Roddick 1991: 22-23).

Το μήνυμα, λοιπόν, της δεύτερης διατύπωσης της κατηγορικής προσταγής σε συνδυασμό με ορισμένες άλλες από τις σκέψεις του Kant για την ηθική είναι ότι, για να είναι μια επιχείρηση ηθική, πρέπει να παρέχει εργασία η οποία επαρκεί ώστε οι άνθρωποι να είναι ανεξάρτητοι και να ικανοποιούν κάποιες από τις επιθυμίες τους, εργασία που να έχει νόημα, με την έννοια ότι υποστηρίζει την αυτονομία και τον ορθολογισμό μας.

Η κατηγορική προσταγή –τρίτη διατύπωση¹¹

Οι περισσότεροι σχολιαστές συμφωνούν ότι υπάρχει μια τρίτη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής –μερικές φορές αποκαλείται η διατύπωση του κράτους των σκοπών. Χονδρικά εκπεφρασμένη, μας λέει ότι πρέπει κανείς να δρα σαν να ήταν μέλος ενός ιδανικού κράτους σκοπών στο οποίο είναι υπήκοος όσο και –ταυτόχρονα– κυρίαρχος. Τι ήθελε να πει με αυτό ο Kant; Αναγνώριζε ότι ο άνθρωπος αλληλεπιδρά με άλλους ανθρώπους. Ο όρος του για τους ανθρώπους ήταν ‘σκοποί’. Έτσι το πεδίο της αλληλεπίδρασης αποκλήθηκε ‘κράτος των σκοπών’. Ποιοι νόμοι διέπουν αυτή την αλληλεπίδραση; Ο Kant υποστήριζε ότι εφόσον πρόκειται για αλληλεπιδράσεις ανθρώπινων πλασμάτων και όχι μπάλας του μπιλιάρδου, αυτές θα πρέπει να κυβερνώνται από νόμους που φτιάχνουν οι άνθρωποι. Εφόσον ο ηθικός νόμος είναι ορθολογικός, είναι καθολικός· ο ηθικός νόμος πρέπει να είναι αποδεκτός από τον καθένα –έτσι όλοι θα είναι κυρίαρχοι αναφορικά με αυτόν. Ωστόσο, ο ηθικός νόμος ισχύει για όλους τους ανθρώπους και πρέπει να τον τηρούμε. Από αυτή την άποψη υποκειμέθα όλοι σε αυτόν. Όπως είτε ο ίδιος ο Kant:

Διότι όλα τα έλλογα όντα υπόκεινται στο νόμο, ότι δεν πρέπει ποτέ να θεωρούν τον εαυτό τους και τα άλλα έλλογα όντα μόνο ως μέσα, αλλά πάντα ταυτόχρονα και ως αυτοσκοπούς. Έτσι όμως δημιουργείται, μια συστηματική ένωση των έλλογων όντων μέσω κοινών αντικειμενικών νόμων, δηλαδή ένα κράτος που μπορεί να ονομαστεί [...] ‘κράτος των σκοπών’ γιατί αυτοί οι νόμοι καθορίζουν ακριβώς τις σχέσεις αυτών των όντων μεταξύ τους ως σκοπών και ως μέσων (Kant 1787/1969 [ελλ. μτφρ. σελ. 87]).

Και ενώ οι κοινωνικοί επιστήμονες θα αναζητήσουν τους φυσικούς νόμους που κυβερνούν αυτές τις αλληλεπιδράσεις (οργανωσιακή συμπεριφορά), οι ηθικοί φιλόσοφοι αναζητούν τους κανόνες που πρέπει να τις κυβερνούν. Οι συγκεκριμένοι όμως ηθικοί κανόνες περιλαμβάνουν πολλά περισσότερα από τις προτάσεις της κατηγορικής προσταγής. Προχωρώντας πέραν του ηθικού νόμου, όπως αυτός εκφράζεται στην κατηγορική προσταγή, πρέπει να συμπληρώσουμε την ανάλυση του Kant στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*. Ο Kant προβάλλει μια θεωρία δημοκρατικής εκπροσώπησης που συμπληρώνει την ανάλυση στη Δεύτερη Κριτική. Θεωρώ επίσης πως η αντίληψη του Kant για το κράτος των σκοπών και η θεωρία του για την

εκπροσώπηση αποτελούν μία από τις πηγές έμπνευσης του Rawls αναφορικά με την έννοια μιας κοινωνικής ένωσης, στο τελευταίο τρίτο του *A Theory of Justice*. Όπως ακριβώς παρέθεσα μια θετική αφήγηση για την εργασία που έχει νόημα ως απαίτηση της 'διατύπωσης περί σεβασμού του ανθρώπων', συμπληρώνω τώρα τον φορμαλισμό του κράτους των σκοπών με μια έννοια περί ηθικής κοινότητας. Το καλύτερο σημείο να ξεκινήσουμε είναι η διάκριση στην οποία προβαίνει ο Rawls μεταξύ μιας ιδιωτικής κοινωνίας και της κοινωνικής φύσης της ανθρωπότητας.

[...] έτσι οδηγούμαστε στην έννοια μιας ιδιωτικής κοινωνίας. Τα κύρια χαρακτηριστικά της είναι, πρώτον, ότι τα άτομα που την αποτελούν, είτε πρόκειται για μεμονωμένους ανθρώπους είτε για ενώσεις, έχουν τους προσωπικούς τους ιδιωτικούς σκοπούς οι οποίοι είναι είτε ανταγωνιστικοί είτε ανεξάρτητοι, αλλά σε καμία περίπτωση συμπληρωματικοί. Και, δεύτερον, ότι οι θεσμοί δεν έχουν αξία απ' εαυτούς καθώς η δραστηριότητα εμπλοκής σε αυτούς δεν θεωρείται θετική αλλά μάλλον βάρος. Έτσι, κάθε άτομο αξιολογεί τις κοινωνικές ρυθμίσεις μόνον ως μέσο για ιδιωτικούς σκοπούς [...]. Η κοινωνική φύση της ανθρωπότητας διακρίνεται καλύτερα αντιτιθέμενη στην έννοια της ιδιωτικής κοινωνίας. Έτσι, τα ανθρώπινα πλάσματα έχουν στην ουσία μοιραστεί τελικούς σκοπούς και εκτιμούν τους κοινούς τους θεσμούς και δραστηριότητες ως καλούς απ' εαυτούς. Χρειαζόμαστε ο ένας τον άλλο ως συντάκτους σε τρόπους ζωής τους οποίους επιλέγουμε για αυτούς τους ίδιους και οι επιτυχίες και οι χαρές των άλλων είναι αναγκαίες για και συμπληρωματικές ως προς το δικό μας καλό (Rawls 1971: 521-523).

Οι θεσμοί που ενσωματώνουν αυτές τις κοινές δραστηριότητες και τους κοινούς τελικούς σκοπούς αποκαλούνται κοινωνικές ενώσεις και η δίκαιη κοινωνία θα πρέπει να είναι μια κοινωνική ένωση κοινωνικών ενώσεων. Επεκτείνω την έννοια του Kant για το κράτος των σκοπών έτσι ώστε να μοιάζει με αυτή της κοινωνικής ένωσης. Και υποστηρίζω, τώρα, ότι μια επιχείρηση πρέπει να θεωρηθεί ως κοινωνική ένωση.

Η ηθική θεωρία τόσο του Kant όσο και του Rawls μας παρέχουν μια θεωρία για την ηθική επιχείρηση. Με τι θα μοιάζει μια επιχείρηση ως ηθική κοινότητα; Εφόσον όλοι οι άνθρωποι στις οικονομικές υποθέσεις είναι ηθικοί φορείς, είναι ίσοι ως προς το ότι έχουν αξιοπρέπεια και εγγενή αξία. Έτσι, σε μια επιχείρηση που είναι οργανωμένη ως ηθική κοινότητα, τα συμφέροντα κάθε μέλους της κοινότητας είναι ίσα με τα συμφέροντα κάθε

άλλου. Τα συμφέροντα ενός συμμετόχου δεν μπορούν ποτέ να κυριαρχήσουν των συμφερόντων του άλλου συμμετόχου. Οποιαδήποτε επιχειρηματική δραστηριότητα που είναι επωφελής για ένα σύνολο συμμετόχων εις βάρος ενός άλλου πρέπει να δικαιολογηθεί. Συχνά, βεβαίως, τέτοια δικαιολόγηση προσφέρεται εύκολα. Για παράδειγμα, εάν το θέμα είναι η ανταμοιβή για το ρίσκο και οι συμμετοχοί χείχαν αναλάβει μεγαλύτερο ρίσκο από τους συμμετόχους ψ, τότε οι πρώτοι δικαιούνται μεγαλύτερη ανταμοιβή από τους δεύτερους. Έτσι, εάν ο Ollie Williamson (1984) είχε δίκιο όταν υποστήριζε ότι μόνον οι μέτοχοι έφεραν υπολειπόμενο ρίσκο, μια καντιανή θεωρία του καπιταλισμού θα μπορούσε να αποδεχθεί ένα σύστημα όπου κάθε ανταμοιβή για την ανάληψη του υπολειπόμενου ρίσκου θα πήγαινε στους μετόχους. Το επιχείρημα του Williamson καταρρέει διότι, όπως έχει καταδείξει ο Ed Freeman, ο πρώτος σφάλει όταν υποστηρίζει ότι μόνον οι μέτοχοι επωμίζονται υπολειπόμενο ρίσκο (Freeman & Evan 1990).

Αυτά φαίνονται σχετικά μη αμφισβητήσιμα. Η πραγματική δυσκολία προκύπτει στο συνταίριασμα και την εξισορρόπηση διαφορετικών κατηγοριών συνεισφοράς. Πώς ανταμείβεις τη συνεισφορά ως προς την ανάληψη ρίσκου εκείνου που συνεισέφερε το κεφάλαιο σε σύγκριση με τους εργαζόμενους που είναι στην πραγματικότητα εκείνοι οι οποίοι παράγουν το προϊόν ή την υπηρεσία; Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως αυτό είναι ζήτημα για το οποίο πρέπει να αποφασίσει ο μάνατζερ. Εάν όμως ο μάνατζερ πρέπει να αποφασίσει είτε χωρίς να έχει πληροφόρηση από τους άλλους συμμετόχους είτε χωρίς την εξουσία να πάρει την απόφαση, η αυτονομία των συμμετόχων θα παραβιαζόταν.

Η καντιανή ηθική θεωρία δεν μπορεί να δώσει λεπτομερή απάντηση σε αυτό το ερώτημα –δεν πρέπει να το περμεινουμε απ' αυτή ούτε, όμως, και να αναζητήσουμε την απάντηση σε άλλες ηθικές θεωρίες. Από την άλλη πλευρά, όμως, η καντιανή ηθική θεωρία μας παρέχει μια διαδικαστική λύση. Ο Kant υποδεικνύει ότι, σε μια ηθική κοινότητα, κάθε μέλος είναι ταυτόχρονα υπήκοος και κυρίαρχος αναφορικά με τους νόμους που τη διέπουν. Ωστόσο, οποιοσδήποτε από ένα πλήθος κανόνων για την αντισταθμιστική ανταλλαγή θα μπορούσε να περάσει τον έλεγχο της κατηγορικής προσταγής. Δεν υπάρχει ένας μοναδικός νόμος τον οποίο απαραίτητως θα υιοθετούσαν ορθολογικά όλοι. Σε τέτοιες περιπτώσεις, λοιπόν, τι σημαίνει κυριαρχία; Κατ' ελάχιστο, σημαίνει να έχει κανείς κάποια συνεισφορά στη

διαδικασία λήψης της απόφασης. Το απαιτεί και η έννοια του Rawls για κοινούς σκοπούς και δραστηριότητες. Έτσι, στο επιχειρηματικό πλαίσιο, όλοι οι συμμετοχοί πρέπει να μετέχουν στον καθορισμό των κανόνων που απαντούν σε αυτού του είδους τα ερωτήματα.

Εάν, λοιπόν, θεωρούσαμε τα πράγματα με την οπτική των Kant και Rawls, φαίνεται πως για τη διαμόρφωση κανόνων σε μια ηθική επιχείρηση απαιτούνται οι ακόλουθες αρχές.

Αρχές μιας καντιανής ηθικής επιχείρησης

1. Η επιχείρηση πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα συμφέροντα όλων των εμπλεκόμενων συμμετόχων σε οποιαδήποτε απόφασή της.
2. Αυτή η διαδικασία πρέπει να περιλαμβάνει εισροή από όλους τους εμπλεκόμενους συμμετόχους
3. Τα συμφέροντα ενός συμμετόχου δεν θα πρέπει να έχουν προτεραιότητα σε όλες τις αποφάσεις.
4. Κάθε επιχείρηση πρέπει να καθιερώσει διαδικασίες οι οποίες θα διασφαλίζουν ότι οι σχέσεις μεταξύ των συμμετόχων κυβερνώνται από κανόνες δικαιοσύνης. Αυτοί οι κανόνες θα αναπτυχθούν σύμφωνα με τις τρεις προηγούμενες αρχές και πρέπει να εγκριθούν από όλους τους συμμετόχους.

Οι αρχές 1 και 2 φαίνονται σαφείς προϋποθέσεις για οποιαδήποτε ηθική θεωρία που λαμβάνει σοβαρά υπόψη της τον σεβασμό για τα άτομα. Και είναι σημαντικές ειδικότερα για μια θεωρία που οικοδομεί τις αντιλήψεις της περί σεβασμού στην ανθρώπινη αυτονομία. Είναι επίσης οι αρχές που θα έπρεπε να κυβερνούν μια κοινωνική ένωση. Η τρίτη αρχή παρέχει ένα είδος οργανωσιακής νομιμοποίησης. Διασφαλίζει ότι όσοι εμπλέκονται στην επιχείρηση απολαμβάνουν κάποια ελάχιστα οφέλη από τη συμμετοχή τους. Στο κάτω-κάτω, εάν επρόκειτο μια ομάδα συμμετόχων να χάνει διαρκώς οποτεδήποτε τα συμφέροντά της έρχονταν σε σύγκρουση με τα συμφέροντα άλλων συμμετόχων, η ομάδα αυτή δεν θα είχε λόγο να συνεχίζει να θυσιάζει για το κοινό καλό. Οι συγκεκριμένοι συμμετοχοί δεν θα είχαν λόγο να μετέχουν στην ηθική κοινωνία. Δεν μπορούμε να έχουμε κοινωνική ένωση εάν τα συμφέροντα μιας ομάδας συμμετόχων ανατρέπονται διαρκώς. Είναι προφανές πως δραστηριότητες που είναι διαρκώς κατα-

στροφικές για μια ομάδα δεν αντιπροσωπεύουν κοινούς σκοπούς και κοινές δραστηριότητες. Τέλος, η τέταρτη αρχή διασφαλίζει ότι οι κανόνες και οι διαδικασίες λειτουργίας της επιχείρησης περιορίζονται από προβληματισμούς που ανάγονται στην καντιανή ηθική.

Ποια είναι τώρα η σχέση αυτής της αφηρημένης ηθικής θεωρίας σχετικά με τον ενδεδειγμένο τρόπο συμπεριφοράς των ηθικών επιχειρήσεων με το πώς βλέπουν στην πράξη οι εργαζόμενοι τις επιχειρήσεις;¹² Ενδέχεται να προκαλεί έκπληξη, αλλά η σχέση είναι μεγάλη. Η καντιανή έννοια ενός κράτους των σκοπών και οι τέσσερις αρχές μου για την ηθική επιχείρηση συμβαδίζουν με τα εμπειρικά στοιχεία για τη διαδικαστική δικαιοσύνη στην οργανωσιακή θεωρία. Στη θεωρία των οργανώσεων, η διαδικαστική δικαιοσύνη αναφέρεται σε αυτό που γίνεται αντιληπτό ως δίκαιη μεταχείριση [fairness] στις πολιτικές και τις διαδικασίες που χρησιμοποιούνται στη λήψη αποφάσεων. (Παρατηρήστε την ομοιότητα με τον Rawls ο οποίος ορίζει τη δικαιοσύνη ως δίκαιη μεταχείριση). Αυτό που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ως δίκαιο συνάδει με το πώς λέει η καντιανή ηθική θεωρία ότι πρέπει να μεταχειριζόμαστε τους ανθρώπους. Οι εργαζόμενοι θεωρούν ότι οι εργασιακές διαδικασίες είναι άδικες εάν δεν τους αντιμετωπίζουν με αξιοπρέπεια και σεβασμό. Συνοψίζοντας μελέτες του Bies, του Tyler και των Karambayya και Brett, ο Jerald Greenberg (1990: 424) λέει

είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι όλα αυτά τα ευρήματα καταδεικνύουν το ίδιο πράγμα: ότι ουσιαστικά η δίκαιη μεταχείριση απαιτεί να μεταχειριζόμαστε τους άλλους με ευγένεια και αξιοπρέπεια.

Πιο συγκεκριμένα, ο Leventhal (1980) υποστήριξε ότι οι διαδικασίες είναι δίκαιες εάν πληρούν ορισμένα κριτήρια: τα κριτήρια αυτά είναι ο βαθμός στον οποίο: καταστέλλουν την προκατάληψη, δημιουργούν συνεπή κατανομή, στηρίζονται σε ακριβείς πληροφορίες, μπορούν να διορθωθούν, αντιπροσωπεύουν τους προβληματισμούς όλων των αποδεκτών και στηρίζονται σε προεξάρχοντα ηθικά κριτήρια. Δυστυχώς ο αριθμός των μελετών που ελέγχουν τα κριτήρια του Leventhal είναι περιορισμένος. Έχει ωστόσο καταδειχθεί ότι η κρίση για την εντιμότητα των διαδικασιών επηρεάζεται ιδιαίτερα από τη διαπροσωπική μεταχείριση που εισπράττουν οι άνθρωποι και την επάρκεια με την οποία επεξηγούνται οι διαδικασίες (βλ. Bies & Moag 1986, Tyler & Bies 1989). Πολυάριθμες μελέτες έχουν καταδείξει ότι

υπάρχει ένας συσχετισμός μεταξύ του τι γίνεται αντιληπτό ως δίκαιη μεταχείριση στην αξιολόγηση της απόδοσης και της ευκαιρίας που έχει κανείς να εκφράσει τις απόψεις του κατά τη διάρκεια της επισκόπησης. Πράγματι, μια εκλέπτυνση της έννοιας της πληροφόρησης έδειξε ότι οι εργαζόμενοι επιθυμούσαν εισροή πληροφοριών πριν από την αξιολόγηση, διαπροσωπική επικοινωνία κατά τη διάρκεια της επισκόπησης, τη δυνατότητα να την αμφισβητήσουν, μεγαλύτερη εξοικείωση με τη συγκεκριμένη απασχόληση κάθε εργαζόμενου και σταθερή εφαρμογή των κριτηρίων (Greenberg 1990: 406). Μια μελέτη του Bies (1986) έδειξε ότι η ειλικρίνεια, η ευγένεια, η έγκαιρη ανατροφοδότηση και ο σεβασμός των δικαιωμάτων ήταν οι σημαντικότεροι παράγοντες στη διαπροσωπική μεταχείριση. Σε μια μελέτη τους, οι Sheppard και Lewicki (1987) επιβεβαίωσαν τη σημασία που έχουν η 'παροχή επαρκούς πληροφόρησης' και η 'ανάθεση προκλητικής και πλήρους νοήματος εργασίας' ως συστατικά του τι γίνεται αντιληπτό ως δίκαιη μεταχείριση. Ένα από τα σημαντικά ευρήματα στη βιβλιογραφία της οργανωσιακής συμπεριφοράς είναι ότι οι άνθρωποι αποδέχονται αρνητικά αποτελέσματα εάν ήταν οι ίδιοι υπεύθυνοι για τις διαδικασίες που παρήγαγαν τα αποτελέσματα αυτά (Greenberg 1990: 410). Παρότι η γλώσσα που χρησιμοποιείται από τους εργαζόμενους του 20^{ου} αιώνα είναι κάπως διαφορετική από εκείνη που χρησιμοποιούσε ένας φιλόσοφος του 18^{ου}, οι βασικές θεμελιώδεις αντιλήψεις είναι οι ίδιες. Οι άνθρωποι θέλουν να τους μεταχειρίζονται στο εργασιακό πλαίσιο με τον τρόπο που ο Kant μας λέει ότι πρέπει να τους μεταχειρίζονται. Ως προς αυτό, το τι θέλουν οι άνθρωποι ταυτίζεται με το τι θα πρέπει να θέλουν.

Άλλα αποτελέσματα, ωστόσο, από την οργανωσιακή συμπεριφορά παρουσιάζουν τις διαφορές μεταξύ της μεθοδολογίας της κοινωνικής επιστήμης και της μεθοδολογίας της κανονιστικής ηθικής φιλοσοφίας. Το φαινόμενο στο οποίο αναφέρομαι είναι το παράδοξο της ικανοποιημένης εργαζόμενης γυναίκας. Εμπειρικές έρευνες έχουν δείξει πως, αντίθετα με τα προσδοκώμενα της θεωρίας της ισότητας, ένας στατιστικά σημαντικός αριθμός γυναικών δεν βίωναν προσωπική απαξίωση όταν πληρώνονταν λιγότερο από άνδρες που κατείχαν θέσεις αντίστοιχου κύρους (Crosby 1982). Προφανώς, η εξήγηση γι' αυτό το φαινόμενο είναι ότι οι γυναίκες τείνουν να συγκρίνονται με άλλες γυναίκες που επίσης πληρώνονται λίγο (Major &

Konar 1984). Σχολιάζοντας αυτά τα ευρήματα, ο Jerald Greenberg (1990: 418) επισημαίνει:

στον βαθμό που τέτοιες νόρμες (διαφορετική αμοιβή για ίδια εργασία βάσει του φύλου) υπαγορεύουν κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά, δεν μας εκπλήσσει που οι γυναίκες καταλήγουν να αποδέχονται ως δίκαιη τη χαμηλότερη αμοιβή που εισπράττουν.

Τα σχόλια ορισμένων ειδικών της εταιρικής ηθικής ότι τα γεγονότα δεν έχουν σημασία, έχουν προκαλέσει έναν –μάλλον ατυχή– διάλογο· απομωνωμένο, το συγκεκριμένο σχόλιο είναι ανόητο και η διαμάχη, για την οποία είναι υπεύθυνο, με ερευνητές της εταιρικής ηθικής που είναι προσανατολισμένοι στις κοινωνικές επιστήμες, είναι πραγματικά περιττή. Παρεμπιπτόντως, ο ίδιος ο Kant ήταν ιδιαίτερα κατηγορηματικός για το ότι η ηθική φιλοσοφία ήταν απλή εικονολογία χωρίς τη γνώση που παρέχουν οι κοινωνικές επιστήμες.

Η πρακτική φιλοσοφία (δηλαδή, η επιστήμη του πώς πρέπει να συμπεριφέρεται ο άνθρωπος) και η ανθρωπολογία (δηλαδή η επιστήμη της πραγματικής συμπεριφοράς του ανθρώπου) είναι στενά συνδεδεμένες και η πρώτη δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη δεύτερη, διότι δεν μπορούμε να πούμε κατά πόσον το υποκείμενο για το οποίο προβληματιζόμαστε είναι ικανό για όσα απαιτούνται από αυτό εάν δεν έχουμε γνώση γι' αυτό το υποκείμενο. Είναι αλήθεια ότι μπορούμε να επιδοθούμε στη μελέτη της πρακτικής φιλοσοφίας χωρίς την ανθρωπολογία [...] Αλλά η φιλοσοφία μας θα είναι τότε απλώς εικονολογική και μια Ιδέα. Πρέπει, επομένως, να μελετήσουμε έστω και περιορισμένα τον άνθρωπο (Kant 1775/1963: 2).

Ωστόσο, το παραπάνω παράδειγμα με το παράδοξο της ικανοποιημένης εργαζόμενης γυναίκας λειτουργεί αποτελεσματικά αναφορικά με την επισημάνση που κρύβεται πίσω από τα σχόλια του φιλοσόφου της εταιρικής ηθικής. Το γεγονός ότι υπάρχει μία νόρμα η οποία επιτρέπει να πληρώνονται οι γυναίκες λιγότερο από τους άνδρες για εργασίες αντίστοιχου κύρους και το γεγονός ότι οι γυναίκες το αποδέχονται δεν καθιστά τη συγκεκριμένη πρακτική σωστή –παραβιάζει την αναλογική αρχή δικαιοσύνης του Αριστοτέλη (και θα έλεγα ότι παραβιάζει, επίσης, και το καντιανό πλαίσιο). Στην περίπτωση αυτή, έχει μια έννοια η επισημάνση ότι τα γεγονότα δεν έχουν σημασία και θεωρώ πως αυτή η περίπτωση είναι προφανής όσο και μη αμφισβητήσιμη.

Αυτό που επιχείρησα να καταδείξω εδώ είναι ότι σε γενικές γραμμές – αν και όχι απολύτως– οι άνθρωποι σε οργανωσιακά πλαίσια –συμπεριλαμβανομένης της επιχείρησης– θέλουν να τους μεταχειρίζονται όπως λέει ο Kant ότι πρέπει να τους μεταχειρίζονται. Μια άλλη σημαντική ρήση στην ηθική φιλοσοφία είναι η φράση: ‘οφείλω σημαίνει μπορώ’. Μπορεί μια επιχείρηση, σε ένα ιδιαίτερα ανταγωνιστικό διεθνές καπιταλιστικό περιβάλλον, να συμπεριφερθεί όπως λέει ο Kant ότι πρέπει να συμπεριφερθεί;

Οι συγκεκριμένες αρχές, εάν τηρηθούν, θα σηματοδοτούσαν ριζική απομάκρυνση από τις παραδοσιακές πρακτικές του μάνατζμεντ. Είναι, όμως, αυτή η περιγραφή απλώς το όραμα ενός φιλοσόφου ή υπάρχουν κάποιες, έστω, αποδείξεις ότι αυτό το όραμα της επιχείρησης ως ηθικής κοινότητας είναι αποδεκτό σε κάποιους που είναι επιστήμονες του μάνατζμεντ και σε άλλους που είναι επιτυχημένοι πραγματικοί μάνατζερ; Ευτυχώς, ναι.

Πρόσφατη εργασία των Joseph Mahoney και Anne και James Huff (1994) προτείνει μια νέα θεωρία κοινωνικού συμβολαίου στην οργανωσιακή επιστήμη. Υποστηρίζουν ότι οι κατά Hobbes εγωιστικές υποθέσεις της παραδοσιακής οικονομικής ανάλυσης πρέπει να αντικατασταθούν ή, τουλάχιστον, να υποκατασταθούν σε μεγάλο βαθμό από προβληματισμούς αναφορικά με τον αλτρουισμό, την ηθική, την καλή θέληση, τα ηθικά συναισθήματα και την εμπιστοσύνη. Μόνον εάν προστεθούν αυτά τα στοιχεία στην ανάλυση μπορούμε να κατανοήσουμε πλήρως τις στρατηγικές συμμαχίες. Συμφωνώ· και η καντιανή οπτική παρέχει ένα κανονιστικό θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να διεξαχθεί η σχετική συζήτηση.

Ας εξετάσουμε ένα ζήτημα οργανωσιακής συμπεριφοράς. Η ομαδική εργασία απαιτεί συνεργατική μη οπορτουνιστική συμπεριφορά. Αυτό αληθεύει ιδιαίτερα όπου οι ομάδες επίλυσης προβλημάτων αντικαθιστούν τους κύκλους ποιότητας –τις λίγο-πολύ μόνιμες ομάδες που έχουν σχεδιαστεί για να χειρίζονται οποιοδήποτε πρόβλημα ανακύπτει στον εργασιακό χώρο· οι ομάδες επίλυσης προβλημάτων, αντιθέτως, δημιουργούνται για να επιλύσουν ένα συγκεκριμένο πρόβλημα. Έτσι, σε μια επιχείρηση που έχει την προσέγγιση της επίλυσης προβλημάτων, η συμμετοχή στην ομάδα θα κυμαίνεται σημαντικά, ανάλογα με το πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί. Επομένως, οι δεσμοί εμπιστοσύνης θα πρέπει να επεκταθούν. Σε έναν κύκλο ποιότητας, ο αριθμός των ανθρώπων που πρέπει να εμπιστευθεί η ομάδα είναι πολύ μικρός· στην ομάδα επίλυσης προβλημάτων είναι πολύ μεγάλος·

τερος. Για πρακτικούς λόγους, λοιπόν, η εμπιστοσύνη θα πρέπει να χαρακτηρίζει κάθε σχέση. Η επιχείρηση θα πρέπει να είναι μια ηθική κοινότητα.

Ας προσεγγίσουμε το ζήτημα και από την οπτική της στρατηγικής. Κάποιοι θεωρητικοί της στρατηγικής υποστηρίζουν ότι μια επιχείρηση πρέπει να επικεντρώνει στις πυρηνικές της ικανότητες, σε εκείνες τις δραστηριότητες όπου είναι περισσότερο αποτελεσματική και όπου κερδίζει ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Όλες οι άλλες δραστηριότητες πρέπει να ανατίθενται σε τρίτους [outsourcing] –να εκχωρούνται σε άλλους που μπορούν να τις κάνουν φτηνότερα. Η τακτική αυτή μειώνει το κόστος με δύο τρόπους πρώτον, η επιχείρηση εξοικονομεί χρήματα με το να εκχωρεί σε άλλους εργασίες φτηνότερα απ' ό,τι θα τις εκτελούσε η ίδια· δεύτερον, με την αποκέντρωση λειτουργιών σε άλλες επιχειρήσεις, η επιχείρηση μπορεί να μειώσει την πυραμίδα της οργάνωσης –να μειώσει τα επίπεδα της διαχείρισης. Οι πυρηνικές ικανότητες και η ανάθεση δραστηριοτήτων σε τρίτους είναι τα σημερινά αντίστοιχα του εργοστασίου κατασκευής καρφισμών του Adam Smith.

Ένα πανεπιστήμιο, για παράδειγμα, θεωρεί ως πυρηνική του ικανότητα τη διδασκαλία μιας σειράς αντικειμένων. Το βιβλιοπωλείο, οι υπηρεσίες φαγητού, η συντήρηση των κτιρίων και του περιβάλλοντος χώρου, η στέγαση των φοιτητών και η ιατρική φροντίδα τους, η μισθοδοσία και η εξεύρεση πόρων δεν γίνονται από το ίδιο το ίδρυμα. Το πανεπιστήμιο συνάπτει συμβόλαια με επιχειρήσεις έξω από αυτό για να του παράσχουν αυτές τις υπηρεσίες φτηνότερα από ό,τι θα τις επιτελούσε το ίδιο. Το ίδρυμα δεν χρειάζεται πλέον να επιβλέπει θυρωρούς, υπαλλήλους μισθοδοσίας, εργαζόμενους στο εστιατόριο ή καθαριστές. Επικεντρώνει στη διδασκαλία και η μόνη διαχείριση την οποία χρειάζεται είναι εκείνη των καθηγητών.

Στην πλέον ριζοσπαστική μορφή της, η επιχείρηση γίνεται αυτό που ορισμένοι έχουν αποκαλέσει επιχείρηση εικονικής πραγματικότητας [virtual corporation]. Έχει μία μόνον πυρηνική δραστηριότητα. Τα πράγματα που μπορεί να παραγάγει από μόνη της είναι λιγοστά· ωστόσο, εισέρχεται σε ένα διαρκώς εναλλασσόμενο σύνολο από στρατηγικές συμμαχίες μέσω των οποίων αποκτά αναγκαία προϊόντα από ένα σύνολο άλλων εταιρειών. Με αυτή τη ρύθμιση, τα κέρδη για όλες τις μετέχουσες επιχειρήσεις μεγιστοποιούνται.

Ας δούμε ξανά το υποθετικό μας πανεπιστήμιο. Το πανεπιστήμιο εικονικής πραγματικότητας θα επικεντρωνόταν σε ένα πεδίο –για παράδειγμα,

στις φυσικές επιστήμες. Ακολούθως θα συνεταιριζόταν με όποιον άλλο οργανισμό χρειαζόταν ως συστατικό στοιχείο τη διδασκαλία των φυσικών επιστημών. Θα μπορούσε, για παράδειγμα, να συνεργαστεί με ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα που παρείχε ανθρωπιστικές σπουδές ή με μια χημική εταιρεία που ήθελε να εκπαιδεύσει ορισμένους από τους υπαλλήλους της σε νέες εξελίξεις στις φυσικές επιστήμες.

Εάν αυτή η ανάλυση είναι ορθή, γιατί δεν βλέπουμε όλο και περισσότερες εικονικές επιχειρήσεις; Γιατί τα εκπαιδευτικά προγράμματα εντός των εταιρειών [in-house] είναι αναπτυσσόμενη βιομηχανία; Γιατί δεν βλέπουμε περισσότερες στρατηγικές συμμαχίες; Σχεδόν όλοι οι αναλυτές συμφωνούν ότι μια επιχείρηση που δίνει έμφαση στις πυρηνικές της ικανότητες –για να μην μιλήσουμε για την εικονική επιχείρηση– μπορεί να επιτύχει μόνον εφόσον οι συντάκτοί της είναι χαμηλού κόστους-υψηλής ποιότητας παραγωγοί σε σύγκριση με την ίδια και μόνον εφόσον μπορεί να είναι βέβαιη ότι οι συντάκτοί αυτοί δεν θα λειτουργήσουν ομορτονιστικά. Στο κάτω-κάτω οι στρατηγικές συμμαχίες παρουσιάζουν πολυάριθμα προβλήματα φορέων [agency]. Ο πλέον αποτελεσματικός ως προς το κόστος τρόπος να επιλύσει κανείς τέτοια προβλήματα είναι να συνεταιριστεί με μη ομορτονιστές φορείς. Οι επιτυχείς στρατηγικές συμμαχίες στηρίζονται σε συνεργατικές σχέσεις εμπιστοσύνης όπου κανένας από τους εταίρους δεν καταχράται την εμπιστοσύνη του άλλου. Ο Rawls χαρακτηρίζει το κράτος ως μια ένωση κοινωνικών ενώσεων. Και οι επιτυχείς στρατηγικές συμμαχίες είναι ενώσεις κοινωνικών ενώσεων. Είναι επίσης κράτη σκοπών. Λειτουργούν μόνον εάν κάθε εταίρος είναι μια ηθική επιχείρηση και εάν η σχέση στηρίζεται σε ηθικές αρχές όπου κάθε εταιρεία υποτάσσεται και τιμά τους ηθικούς κανόνες που διέπουν τη σχέση.

Οι μάνατζερ που λειτουργούν βάσει των παραδοσιακών μη ηθικών εγωιστικών υποθέσεων είναι ανίκανοι να συνάψουν στρατηγικές συμμαχίες. Εξετάστε την περίπτωση της GM η οποία προήγαγε τον Jose Lopez de Arriortua λόγω της επιτυχίας του στη μείωση του κόστους που είχαν για την επιχείρηση τα προϊόντα των διαφόρων προμηθευτών της. Η επιτυχία του σε αυτόν τον τομέα προέκυψε κατά κύριο λόγο μέσω διαρκούς επαναδιαπραγμάτευσης (σπάσιμο συμβολαίων) και παροχής αποκλειστικών πληροφοριών για τον έναν προμηθευτή σε άλλους προκειμένου εκείνοι να μπορέσουν να προσφέρουν το ίδιο προϊόν φτηνότερα. Τέτοια συμπεριφορά παραβιάζει όλες τις διατυπώσεις της κατηγορικής προσταγής –γεγονός που

επιβεβαιώνει την επιμονή του Kant ότι οι τρεις διατυπώσεις συνδέονται αναλυτικά, δηλαδή εννοιολογικά.

Μας εκπλήσσει άραγε το γεγονός ότι ο Lopez έφυγε από την GM για τη γερμανική Volkswagen παίρνοντας μαζί του, όπως ειπώθηκε, αρκετούς συνεργάτες του και πολλά κιβώτια με αποκλειστικά αγοραστικά στοιχεία της GM; Ή το ότι σε πρόσφατη έρευνα οι προμηθευτές ανταλλακτικών αυτοκινήτων βαθμολόγησαν την GM ως τη χειρότερη απ' όλες τις αυτοκινητοβιομηχανίες; Πώς θα πορευτεί η GM καθώς εντάσσεται σε αυτό που το *Fortune* (Taylor 1994) αποκαλεί τη νέα οικονομία, όπου τα αυτοκίνητα κοστίζουν λιγότερο επειδή η αυτοκινητοβιομηχανία στηρίζεται όλο και περισσότερο σε φτηνότερους προμηθευτές υψηλής ποιότητας;

Τέτοιου είδους προβληματισμοί μας παρέχουν άφθονες υποθέσεις για το πού η ηθική επιχείρηση μπορεί να κερδίσει ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Εργασίες στη θεωρία της οργάνωσης έχουν δείξει ότι αναγκαίο συστατικό στοιχείο της εμπιστοσύνης είναι να θεωρούνται δίκαιες οι διαδικασίες που ακολουθεί η οργάνωση. Η εγκαθίδρυση εμπιστοσύνης είναι σημαντική για την οικονομική υγεία της επιχείρησης. Οι συνάδελφοί μου, Phil Bromiley και Larry Cummings (1989), έχουν εντοπίσει έναν αριθμό υποθέσεων στις οποίες η εμπιστοσύνη παρέχει οικονομικό όφελος.

Η κατάρρευση της εμπιστοσύνης λειτουργεί αντίστροφα. Τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα που έχουν κερδηθεί με την ομαδική εργασία μπορεί να χαθούν με τη συρρίκνωση. Η US West κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για να δημιουργήσει παραγωγικές ομάδες στην επιχείρηση. Και είναι προφανές πως η δημιουργία ομάδων απαιτεί την ενεργή υποστήριξη των μελών αυτών των ομάδων – των εργαζομένων. Τι γίνεται, λοιπόν, όταν συρρικνώνεται μια επιχείρηση που ακολουθούσε αυτή τη λογική ανάπτυξης ομάδων; Ας ακούσουμε τον υπάλληλο της US West Jerry Miller που εκφράζει πικρία για τη συρρίκνωση της επιχείρησης:

Όταν πρωτοσχηματίσαμε τις ομάδες μας, η εταιρεία άρχισε να μιλά για ομαδική εργασία και ενδυνάμωση και υποσχέθηκε ότι δεν επρόκειτο να χαθούν θέσεις εργασίας. Όπως αποδεικνύεται, αυτή ήταν η μεγάλη συγκάλυψη. Η εταιρεία μάς είχε βάλει όλους να αναμορφώσουμε τη διαδικασία παραγωγής. Τους δείξαμε πώς να απλοποιήσουν την εργασία και τώρα 9.000 άνθρωποι έχασαν τις θέσεις τους. Τελικά, κόψαμε εμείς οι ίδιοι τον λαιμό μας. Σε κάνεις να νιώθεις ότι σε μεταχειρίστηκαν (Dumaine 1994).

Προσέξτε ότι ο Miller χρησιμοποιεί καντιανή γλώσσα. Η αίσθηση της μεταχείρισης προκύπτει όταν ο τρόπος με τον οποίο σου συμπεριφέρονται δεν είναι ο καντιανός τρόπος μεταχείρισης ενός ανθρώπου. Όπως επιχειρηματολόγησε πειστικά ο Rawls, μια αίσθηση δικαιοσύνης εντείνει τη σταθερότητα των οργάνωσεων. Κατ' επέκταση, όταν οι άνθρωποι πιστεύουν ότι οι θεσμοί είναι άδικοι, η οργάνωση είναι ασταθής.

Δράση από καθήκον

Κάθε μελετητής του Kant γνωρίζει ότι ο φιλόσοφος επέμενε πως η δράση μας εκπορεύεται από το σωστό κίνητρο· πράγματι, η δράση βάσει του σωστού κινήτρου είναι ο καθοριστικός παράγοντας της ηθικής διάστασης μιας πράξης. Όπως το έθεσε ο ίδιος ο Kant:

Από όλα όσα μπορούν να νοηθούν μέσα στον κόσμο ή και έξω απ' αυτόν δεν υπάρχει τίποτε άλλο, που να μπορεί να θεωρηθεί ως καλό χωρίς περιορισμό, εκτός από μια καλή θέληση [...]. Έτσι, [η πρώτη πρόταση είναι ότι] μια πράξη έχει ηθική αξία όταν πραγματοποιείται από καθήκον [και όχι μόνον σύμφωνα με το καθήκον]. [Η δεύτερη πρότασή μου είναι:] η ηθική αξία μιας πράξης που γίνεται από καθήκον δεν έγκειται στο σκοπό ο οποίος επιδιώκεται με αυτή την πράξη, αλλά στον γνώμονα, σύμφωνα με τον οποίο η πράξη αποφασίζεται· η ηθική αξία δεν εξαρτάται συνεπώς από την πραγματοποίηση και από τα αποτελέσματα της πράξης, παρά μόνον από το αξίωμα της θέλησης σύμφωνα με το οποίο η πράξη εκτελείται άσχετα από όλα όσα πετυχαίνονται ή ποθούνται (Kant 1785/1990: 9, 15-16 [ελλ. μτφρ. σελ. 33, 42]).

Ο Kant εμφανίζεται εδώ ως καθαρολόγος. Οι 'ηθικές' πράξεις που πραγματοποιούνται για λόγους προνοητικούς δεν είναι πραγματικά ηθικές πράξεις. Η φράση 'η εντιμότητα είναι η καλύτερη πολιτική' δεν συνιστά συνταγή ηθικής –είναι συνταγή προνοητικότητας. Και κάτι που είναι ακόμη πιο επίμαχο: οι πράξεις που επιτελούνται από καλόκαρδους ανθρώπους, ανθρώπους που είναι από τη φύση τους ευγενικοί ή συμπάσχουν, δεν θεωρούνταν ηθικές πράξεις από τον Kant εφόσον ο λόγος για τον οποίο έγιναν δεν ήταν ο σεβασμός στον ηθικό νόμο. (Η πράξη ενός ανθρώπου που συμπάσχει θα ήταν ηθική εάν είχε γίνει για τον σωστό λόγο και όχι απλώς από συμπάθεια). Για τον Kant, αυθεντικά ηθικές ήταν μόνον οι πράξεις εκείνες που γίνονταν από σεβασμό του ηθικού νόμου (της κατηγορικής

προσταγής). Μια επίσκεψη σε έναν άρρωστο φίλο θα ήταν αυθεντικά ηθική πράξη εάν είχε κινητοποιηθεί από σεβασμό της κατηγορικής προσταγής.

Είναι [...] σύμφωνα προς το καθήκον, να μην υπερυψώνει ο έμπορος τις τιμές όταν έχει ανήξερους αγοραστές και ο έξυπνος έμπορος όταν υπάρχει πολλή κίνηση δεν τις υπερυψώνει, αλλά διατηρεί μια σταθερή γενική τιμή για όλους, ώστε κι ένα παιδί αγοράζει απ' αυτόν εξίσου καλά όπως κάθε άλλος. Εξυπηρετούνται λοιπόν τίμια· αλλά αυτό δεν αρκεί για να πιστέψουμε ότι ο έμπορος έπραξε έτσι από καθήκον και από αρχές τιμιότητας· το απαιτήσε το συμφέρον του· [...] Αυτή η πράξη δεν έγινε λοιπόν ούτε από καθήκον ούτε από άμεση ροπή, παρά μόνο με εγωιστικό συμφεροντολογικό υπολογισμό.

[...] Το να ευεργετεί κανείς όπου μπορεί, είναι καθήκον· υπάρχουν μάλιστα πολλές ευγενικές ψυχές, που χωρίς κανένα άλλο κίνητρο ματαιοδοξίας ή ιδιοτέλειας αισθάνονται μια ενδόμυχη απόλαυση όταν σκορπίζουν γύρω τους χαρά, και χαίρονται με την ευχαρίστηση των άλλων, όταν αυτή είναι έργο τους. Και όμως υποστηρίζω ότι στην περίπτωση μιας τέτοιας πράξης, όσο σύμφωνη με το καθήκον, όσο αξιαγάπητη και αν είναι αυτή, δεν έχει καμιά αληθινή ηθική αξία (Kant 1785/1990: 13-14 [ελλ. μτφρ. σελ. 39-40]).

Εδώ και αρκετά χρόνια υποστηρίζω ότι η ηθική συμπεριφορά έχει μια επωφελή οικονομική απόδοση. Άνθρωποι που έχουν μελετήσει τον Kant με έχουν επικρίνει διότι δεν είμαι πιστός στο κεντρικό ηθικό μήνυμά του: οι καλές πράξεις, για να είναι πραγματικά ηθικές, πρέπει να γίνονται από ηθικά κίνητρα. Θυμάμαι τον Tom Donaldson να παρουσιάζει αυτή την κριτική όταν υπερασπίστηκα τα οικονομικά πλεονεκτήματα της καντιανής ηθικής σε ένα συνέδριο στο Τόκιο το 1990. Πέραν όμως αυτών των παλαιότερων σχολίων και πέραν κάποιας από τη φρασεολογία μου σε αυτό το άρθρο, παραμένω πάντοτε πιστός στην κεντρική καντιανή επισήμανση αναφορικά με το ορθό κίνητρο για την ηθική συμπεριφορά. Παρότι πιστεύω ότι η δράση βάσει του καντιανού ηθικού πλαισίου θα οδηγήσει σε κέρδη, θεωρώ πως το κύριο κίνητρο για δράση βάσει του καντιανού πλαισίου είναι πως αυτό είναι το σωστό. Παρουσίασα αυτό το επιχείρημα σε ένα παλαιότερο άρθρο, 'The Paradox of Profit' ['Το παράδοξο του κέρδους'], και το επανέλαβα σε ένα άλλο άρθρο με τίτλο 'New Directions in Social Responsibility' ['Νέες κατευθύνσεις στην κοινωνική ευευθυνότητα'] (βλ. Bowie 1988 και 1991). Στην ουσία, επιχειρηματολόγησα με τέτοια επιτυχία υπέρ της καντιανής γραμμής σε εκείνα τα άρθρα ώστε ο Andrew Stark, στο διάσημο πλέον κείμενό του στο *Harvard Business Review* (1993), χρησιμο-

ποίησε εκείνα τα αποσπάσματα για να με επικρίνει ως μη ρεαλιστή και άσχετο με τις επιχειρήσεις. Έχω, λοιπόν, επικριθεί ότι δεν είμαι πιστός στον Kant και ότι είμαι καντιανός εξτρεμιστής. Προφανώς χρειάζονται ορισμένες διευκρινίσεις.

Ο ισχυρισμός του Kant ότι οι πράξεις που υποκινούνται από συναισθήματα ή αισθήματα όπως η ευγένεια ή η συμπάθεια δεν είναι πραγματικά ηθικές πράξεις μου φαίνεται εσφαλμένος. Επ' αυτού, ο φιλόσοφος είναι πράγματι υπερβολικά ορθολογιστής. Ο Robert Solomon (1990) έχει σαφώς δίκιο όταν ισχυρίζεται ότι η αυστηρή διάκριση μεταξύ λόγων και συναισθημάτων είναι τεχνητή. Θεωρώ ηθικό κίνητρο για πράξεις το να δρα κανείς βάσει της αρχής του σεβασμού προς τους ανθρώπους και/ή να δρα από ανθρωπίνη ευγένεια προς τον άλλο. Και μάλιστα, πιστεύω ότι ένας άνθρωπος που δρα βάσει της αρχής του σεβασμού προς τους ανθρώπους είναι πιθανό να είναι ευγενής και το αντίστροφο. Έτσι θεωρώ πως η θέση του Robert Frank, σε ένα κείμενο του 1988, ότι τα ηθικά συναισθήματα μπορούν να έχουν μια στρατηγική απόδοση συνάδει με τον καντιανισμό. Λέει:

Για να λειτουργήσει το μοντέλο, η ικανοποίηση από το ότι κάνει κανείς το σωστό δεν πρέπει να έχει ως προϋπόθεση ότι ενδέχεται αργότερα να ακολουθήσει υλικό κέρδος· πρέπει μάλλον να είναι εγγενής στην ίδια την πράξη. Διαιρητικά ο άνθρωπος δεν θα έχει το αναγκαίο κίνητρο να κάνει επιλογές αυτοθυσίας και, από τη στιγμή που οι άλλοι θα διαισθανθούν κάτι τέτοιο, τα υλικά κέρδη δεν θα ακολουθήσουν. Βάσει του μοντέλου της δέσμευσης, τα ηθικά συναισθήματα δεν οδηγούν σε υλικό πλεονέκτημα εκτός εάν είναι απολύτως ειλικρινή.

Παρότι, λοιπόν, δεν ακολουθώ τον Kant αναφορικά με τον αποκλεισμό τέτοιων συναισθημάτων όπως η ευγένεια και η συμπάθεια από τα ηθικά κίνητρα, πιστεύω πως έχει ουσιαστικά δίκιο όταν λέει πως οι άνθρωποι των επιχειρήσεων πρέπει να δρουν με ηθικά κίνητρα και πως μόνον εάν το κάνουν θα αντλήσουν τα πλήρη πλεονεκτήματα της ηθικής. Το πρώτο μου επιχείρημα από το 'The Paradox of Profit' ήταν ως εξής: οι φιλόσοφοι είναι εξοικειωμένοι με το παράδοξο της ηδονής -'όσο πιο συνειδητά επιδιώκεις την ευτυχία τόσο λιγότερο πιθανό είναι να τη βρεις'. Εάν δεν το πιστεύετε, σηκωθείτε ένα πρωί και αποφασίστε πως οτιδήποτε κάνετε θα γίνεται με στόχο την ευτυχία. Πολύ γρήγορα θα δυστυχήσετε. Η ευτυχία είναι κάτι που ο άνθρωπος επιτυγχάνει, όχι κάτι για το οποίο αγωνίζεται. Η ευτυχία

είναι αποτέλεσμα επιτυχών επιτευγμάτων, δεν είναι όμως η ίδια κάτι που επιδιώκει κανείς να επιτύχει. Για τον Αριστοτέλη, ο άνθρωπος επιδιώκει να επιτύχει την αυτοπραγμάτωση και η ευτυχία είναι το αποτέλεσμα της επίτευξής της. Μου φαίνεται, λοιπόν, πως σε έναν βαθμό τουλάχιστον και τα κέρδη είναι κάπως έτσι. Εάν ο τρόπος με τον οποίο επικεντρώνεται κανείς σε αυτά είναι υπερβολικός, τόσο λιγότερο πιθανό είναι να τα επιτύχει. Η κοινή λογική λέει ότι οι μάνατζερ των επιχειρήσεων πρέπει να επικεντρώνονται στα οικονομικά κριτήρια. Ένας καντιανός θεωρεί αυτή τη συμβουλή εσφαλμένη –αντ’ αυτού, ο μάνατζερ πρέπει να επικεντρώνεται στο να παρέχει εργασία με νόημα στους υπαλλήλους του και προϊόντα υψηλής ποιότητας στους πελάτες του. Εάν το κάνει, είναι πολύ πιθανό να έρθουν και τα κέρδη.

Αυτή η συνταγή επιτυχίας δεν είναι φυσικά διαδεδομένη· έχει όμως τους οπαδούς της. Το περιοδικό *Fortune* (1994) περιγράφει την τουριστική επιχείρηση Rosenbluth International ως εξής:

Προσλάβετε καλούς ανθρώπους, μεταχειριστείτε τους καλά, ενθαρρύνετε τη συναισθηματική τους σύνδεση με την επιχείρηση, εκπαιδευτέ τους διαρκώς και εφοδιάστε τους με την καλύτερη τεχνολογία. Τότε θα ακολουθήσουν οι πελάτες και τα κέρδη.

Ο James Renier, πρόεδρος της Honeywell έχει πει:

Εάν βοηθήσουμε τους ανθρώπους να αναπτυχθούν ώστε να γίνουν οι καλύτεροι δυνατοί και εάν τους επιτρέψουμε να συνεισφέρουν τα μέγιστα στην εργασία τους, θα έχουμε την καινοτομία και την παραγωγικότητα που χρειαζόμαστε. Σας λέω δε πως ακόμη και εάν δεν είχα περισσότερη παραγωγικότητα και εάν δεν έκανα την επιχείρηση ασφαλέστερη ούτε βελτιώνα τα κέρδη, άξιζε τον κόπο παρόλα αυτά. Άξιζει να γίνει απλώς και μόνον επειδή είναι το σωστό [...] Δείτε την [τη συμμετοχή] ως ένα ηθικό εγχείρημα που θα διασφαλίσει ότι προγράμματα όπως [...] ποιοτική εργασιακή ζωή βοηθούν τους ανθρώπους να πετύχουν τους στόχους τους και δεν εκφυλίζονται σε απλό χειρισμό και εκμετάλλευση (O'Toole 1985 στο Naughton & Laczniak 1993: 992).

Δεύτερον, όπως υποστήριξα στην απάντησή μου στον Stark, στο *The Society for Business Ethics Newsletter* τον Φεβρουάριο του 1994, επιχειρήστε το ακόλουθο πείραμα σκέψης: η σύζυγός σας θέλει να πάτε σε μια εκδήλωση που εσείς προτιμάτε να αποφύγετε. Μπορείτε (α) να μην πάτε· (β)

να πάτε με την ελπίδα η σύζυγός σας να πάει κι εκείνη σε μια εκδήλωση που εσείς θέλετε και εκείνη θα προτιμούσε να αποφύγει (γ) να πάτε από αγάπη. Ποιο κίνητρο οικοδομεί την ισχυρότερη σχέση; Απάντηση: το (γ). Επίσης εάν δράσετε λόγω του (γ) είναι πιθανό να έχετε και το αποτέλεσμα (β). Αλλά εάν το κίνητρο της πράξης σας είναι το (β), είναι λιγότερο πιθανό να έχετε αυτά τα αποτελέσματα.

Ανάλογα είναι και τα αποτελέσματα που προκύπτουν στις επιχειρήσεις. Σε αυτή την περίπτωση τα εμπειρικά στοιχεία έχουν τη σημασία τους. Ακόμη και εάν ο συνειδητός στόχος του μάνατζερ ήταν η αύξηση των κερδών, δύσκολα μπορείτε να το πείτε αυτό στους άλλους συμμετόχους. Γιατί θα ήθελε ένας υπάλληλος να εργαστεί σκληρότερα για να αυξήσει τον πλούτο των μετόχων; Έτσι, οι μάνατζερ τείνουν να εισάγουν καινοτομίες, όπως τους κύκλους ποιότητας, με το επιχείρημα ότι ο εργαζόμενος επωφελείται, εάν όμως ο εργαζόμενος υποψιαστεί τα κίνητρα του μάνατζμεντ, οι κύκλοι ποιότητας δεν θα επιτύχουν. Είναι ενδιαφέρον πως οι κύκλοι ποιότητας δεν έχουν επιτύχει στις ΗΠΑ και μπορεί κανείς να αναρωτηθεί εάν ο προσανατολισμός των μάνατζερ στα οικονομικά κριτήρια έχει κάποια σχέση με αυτό –αναλογιστείτε τα σχόλια του υπαλλήλου της US West που παρατέθηκαν πιο πάνω.

Γνωρίζουμε επίσης ότι οι άνθρωποι μιλούν σαν καντιανοί όταν αξιολογούν την επιχειρησιακή συμπεριφορά. Πράγματι, το κοινό συχνά αξιολογεί επιχειρήσεις με καθαρά καντιανά επιχειρήματα. Γνωρίζουμε όλοι περιπτώσεις όπου επιχειρηματικές αγαθοεργίες γίνονται δεκτές με δημόσια περιφρόνηση διότι το κοινό είναι δύσπιστο ως προς τα κίνητρα των επιχειρήσεων. Προσπαθούν απλώς να αγοράσουν θετικές εντυπώσεις' είναι το σχόλιο που ακούγεται συχνά. Τα επιχειρηματικά στελέχη που δρουν με πραγματικά καντιανά κίνητρα ενοχλούνται όταν τα κίνητρά τους αμφισβητούνται. Και όμως, το κοινό δυσκολεύεται να πει εάν μια πράξη γίνεται σε συμφωνία με το καθήκον ή από καθήκον. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η φήμη, ο επιχειρηματικός χαρακτήρας και ένα ιστορικό αλτρουιστικών πράξεων είναι σημαντικά. Εάν η Johnson and Johnson διακηρύττει ηθικά κίνητρα για κάποια πράξη της, γίνεται πιστευτή. Το κοινό θυμάται πώς η εταιρεία χειρίστηκε τις δηλητηριάσεις με Tylenol. Όχι μόνον έκαναν το σωστό αλλά σκέφτηκαν και σαν καντιανοί. Σύμφωνα με μια μαγνητοσκοπημένη συνέντευξη του James Burke, προέδρου τότε του διοικητικού

συμβουλίου της Johnson and Johnson, 'βασιστήκαμε στην πεποίθηση που θέτει τον πελάτη πάνω απ' όλα. Επομένως δεν υπήρχε θέμα για το τι θα κάναμε'.

Από την άλλη πλευρά, εάν η Exxon αρχίσει να διακηρύττει ηθικά κίνητρα αναφορικά με τις επιλογές της, δεν γίνεται πιστευτή. Το κοινό θυμάται τη συμπεριφορά της εταιρείας κατά τη διάρκεια της πετρελαιοκηλίδας στην Αλάσκα. Η επισήμανση αυτή γίνεται σαφέστερη, εάν αφηγηθεί κανείς την περίπτωση της Ashland Oil του Ken Goodpaster. Η διοικητική ομάδα της Ashland ανέλαβε τις ευθύνες της. Οι μάνατζερ οφείλουν να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους την επισήμανση του Kant για την προτεραιότητα των ηθικών κινήτρων ακόμη και εάν ο ίδιος ο Kant ήταν ιδιαίτερα περιοριστικός ως προς το τι θεωρείται αυθεντικό ηθικό κίνητρο.

Η κοσμοπολιτική άποψη

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του Διαφωτισμού ήταν η κοσμοπολιτική του άποψη. Οι διανοητές του Διαφωτισμού ήταν έντονα επικριτικοί έναντι των θρησκευτικών και των εθνικιστικών αρχών καθώς πίστευαν ότι τα τοπικά έθιμα και τα θρησκευτικά δόγματα παρενέβαιναν στην ανάπτυξη ενός κοσμοπολιτικού πνεύματος. Ένα από τα ισχυρά σημεία του Διαφωτισμού ήταν η πεποίθησή του ότι όλα τα ανθρώπινα πλάσματα ήταν προικισμένα με ορθό λόγο. Ένα άλλο, η ικανότητά του να βλέπει πέραν των εθνικών ορίων.

Ο καπιταλισμός είναι κοσμοπολιτικός στην προοπτική του και έτσι υποστηρίζει τον κοσμοπολιτισμό του Διαφωτισμού. Ο καπιταλισμός έλκει προς την αντίθετη πλευρά από ό,τι ο εθνικισμός και ο θρησκευτικός σεκταρισμός. Οι πρώτοι καπιταλιστές, υποστηρικτές του ελεύθερου εμπορίου, πίστευαν ότι το διεθνές εμπόριο παρείχε ένα μέσο για τη σύνδεση των εθνών του κόσμου με τρόπο ειρηνικό και δημοκρατικό. Όπως είπε ο John Stuart Mill (1848/1965):

Δεν είναι δυνατόν να υπερεκτιμήσει κανείς την αξία, στη σημερινή χαμηλή κατάσταση της ανθρώπινης βελτίωσης, του να έρθουν οι άνθρωποι σε επαφή με ανθρώπους διαφορετικούς από τους ίδιους και με τρόπους σκέψης και δράσης που δεν μοιάζουν με εκείνους με τους οποίους είναι εξοικειωμένοι. Τέτοια επικοινωνία ήταν πάντοτε και είναι, ιδιαίτερα στη σύγχρονη εποχή, μία από τις κύριες πηγές της προόδου.

Και καθώς τα έθνη του κόσμου επιδίδονται σε επαφές το ένα με το άλλο θα αρχίσουν να συμπεριφέρονται το ένα όπως το άλλο. Όπως το έθεσε ο David Hume (1752/1987):

Όπου κάποια γειτονικά κράτη έχουν πολύ στενή επικοινωνία μεταξύ τους, είτε λόγω πολιτικής, εμπορίου είτε μετακίνησης, αποκτούν μια ομοιότητα τρόπων σε αναλογία με την επικοινωνία τους.

Κεντρικής σημασίας ζήτημα στην ηθική της διεθνούς επιχειρηματικότητας είναι το ζήτημα του σχετικισμού. Στην καθημερινή γλώσσα το ζήτημα είναι το εξής: όταν βρίσκεται κανείς στη Ρώμη πρέπει να φέρεται όπως οι Ρωμαίοι; Η καντιανή θεωρία του καπιταλισμού έχει μια έτοιμη απάντηση σε αυτό το ερώτημα και η απάντηση δεν είναι τόσο θεμελιωτιστική όσο θα φανταζόταν κανείς. Με λίγα λόγια, πρακτικές που δεν παραβιάζουν την κατηγορική προσταγή είναι επιτρεπτές από ηθική άποψη. Εφόσον μια πράξη δεν αυτοαναιρείται εάν γενικευτεί, εφόσον δεν χρησιμοποιεί τους ανθρώπους απλώς ως μέσα, εφόσον μπορεί να υποστηριχθεί δημόσια, είναι επιτρεπτή από ηθική άποψη. Προφανώς διαφορετικές κουλτούρες θα μπορούσαν να υιοθετήσουν κάποιες διαφορετικές ηθικές αρχές και οι αρχές και των μεν και των δε να περάσουν τον έλεγχο των κατηγορικών προσταγών.

Υπάρχουν, ωστόσο, κάποιες πρακτικές που δεν θα πρέπει να γίνονται αποδεκτές εντός ενός καπιταλιστικού πλαισίου διότι αυτές δεν περνούν τον έλεγχο της κατηγορικής προσταγής. Σχετικά επιχειρήματα, όπως και ο εντοπισμός των συγκεκριμένων πρακτικών, έχουν ήδη παρατεθεί στη συζήτηση της πρώτης διατύπωσης της κατηγορικής προσταγής, πιο πάνω. Η αντίληψη ότι υπάρχουν ορισμένες καθολικές νόρμες για την καπιταλιστική επιχειρηματική πρακτική δεν είναι μόνον δική μου. Όπως είναι γνωστό, ο Tom Donaldson (1989) υπερασπίζεται έναν κατάλογο με θεμελιώδη δικαιώματα. Ο δε Richard DeGeorge (1994) έχει να πει τα εξής για την ηθική των διεθνών επιχειρήσεων:

Υπάρχουν επίσης βασικοί κανόνες αναγκαίοι για τη άσκηση της επιχειρηματικότητας, όπως η τήρηση των υποσχέσεων, η εκπλήρωση των συμβολαίων, το να λες την αλήθεια και ο σεβασμός στη ζωή και την ακεραιότητα εκείνων με τους οποίους συναλλάσσεται κανείς. Ακόμη και σε ζητήματα εκβιασμού και σημαντικών δωροδοκιών, υπάρχει γενική συναίνεση ότι αυτά είναι εσφαλμένα, παρότι κυριαρχούν και γίνονται ανεκτά σε αρκετές χώρες.

Θεωρώ πως ο DeGeorge έχει δίκιο και η καντιανή ηθική φιλοσοφία παρέχει τη θεωρητική επιχειρηματολογία για αυτές τις απόψεις.

Αυτό που είναι σημαντικό είναι πώς, καθώς ο καπιταλισμός διαδίδεται στον κόσμο, η ηθική που τον καθιστά δυνατό θα γίνει και αυτή αποδεκτή. Από εμπειρική άποψη, θα πρέπει να αρχίσουμε να βλέπουμε έναν αυξανόμενο αριθμό προσπαθειών να επιτευχθούν διεθνή κριτήρια επιχειρηματικής ηθικής –και πράγματι, τον βλέπουμε. Ο William Frederick (1991) έχει κάνει μια εξαντλητική μελέτη των κωδίκων των διεθνικών επιχειρήσεων. Και διαπίστωσε σημαντική επικάλυψη. Πρόσφατα μια ομάδα επιχειρηματιών από τη Μινεσότα, υπό την αιγίδα του Κέντρου Εταιρικής Ευθύνης της Μινεσώτας, ανέπτυξε ένα σύνολο αρχών για την άσκηση της διεθνούς επιχειρηματικότητας. Οι αρχές αυτές υποβλήθηκαν στο Caux Roundtable, μια διεθνή οργάνωση αμερικανών, ευρωπαίων και ιαπωνών επιχειρηματιών. Προστέθηκε σε αυτές η ιαπωνική ηθική έννοια *keosei* και οι συγκεκριμένες αρχές μετονομάστηκαν σε Αρχές Caux για την Άσκηση της Διεθνούς Επιχειρηματικότητας: πλέον επιδιώκεται η επικύρωσή τους από ένα ακόμη ευρύτερο κοινό.

Τέλος, αποτελεί βασική παραδοχή του Διαφωτισμού ότι μια κοσμοπολιτική θεώρηση του κόσμου η οποία υποστηρίζεται από το διεθνές εμπόριο θα υποστηρίξει και την παγκόσμια ειρήνη. Για τον Διαφωτισμό, ο πόλεμος ήταν το μεγαλύτερο κακό –ένα κακό που προκαλείτο εν μέρει από έναν υπερβολικά ένθερμο εθνικισμό. Τόσο ο ιδρυτής του καπιταλισμού Adam Smith όσο και ο Kant ήταν διορατικοί ως προς αυτό το ζήτημα. Ο Smith είπε:

Στη συγκεκριμένη εποχή κατά την οποία έγιναν εκείνες οι ανακαλύψεις, η ανωτερότητα της δύναμης συνέβη να είναι τόσο μεγάλη από την πλευρά των Ευρωπαίων ώστε μπόρεσαν να επιτελέσουν παντελώς ατιμώρητοι κάθε είδους αδικία στις μακρινές εκείνες χώρες. Εφεξής, ίσως, οι τοπικοί πληθυσμοί εκείνων των χωρών μπορεί να γίνουν ισχυρότεροι ή εκείνοι της Ευρώπης πιο αδύναμοι και οι κάτοικοι όλων των διαφορετικών περιοχών του πλανήτη μπορεί να φτάσουν σε ισότητα θάρρους και δύναμης η οποία, εμπνέοντας αμοιβαίο φόβο, μπορεί από μόνη της να επιβάλλει στην αδικία των ανεξάρτητων κρατών κάποιο είδος σεβασμού έναντι των δικαιωμάτων των άλλων. Τίποτε όμως δεν φαίνεται πιθανότερο να καθιερώσει αυτή την ισότητα δύναμης από μια αμοιβαία επικοινωνία γνώσης και κάθε είδους βελτιώσεων την οποία φέ-

ρει μαζί του, φυσικώ τω τρόπω, το εκτεταμένο εμπόριο από όλες προς όλες τις χώρες (Smith 1987: 281).

Ο Kant εξέφρασε παρόμοια αισθήματα:

Στο τέλος, ο πόλεμος θα θεωρηθεί όχι μόνον τεχνητός, με αποτέλεσμα τόσο αβέβαιο και για τις δύο πλευρές, με επιπτώσεις τόσο επίπονες με τη μορφή ενός διαρκώς αυξανόμενου πολεμικού χρέους (νέα εφεύρεση) που δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί, ώστε θα φτάσει να θεωρείται ιδιαίτερα αμφίβολο εγχείρημα. Η επίπτωση κάθε επανάστασης σε όλα τα κράτη της ηπείρου μας, που είναι τόσο στενά συνδεδεμένα μέσω του εμπορίου, θα είναι τόσο προφανής ώστε άλλα κράτη, καθοδηγούμενα από τον δικό τους κίνδυνο αλλά χωρίς καμία νομική βάση, θα προσφερθούν ως διαιτητές και έτσι θα προετοιμάσουν τον δρόμο για μια μακρινή διεθνή κυβέρνηση για την οποία δεν θα υπάρχει προηγούμενο σε όλη την ανθρώπινη ιστορία (Kant 1784/1963: 23).

Ο Kant πίστευε ότι το διεθνές εμπόριο στήριζε την παγκόσμια ειρήνη και αυτή η άποψη είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη σήμερα. Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1970 και του 1980, οι Αμερικανοί υπερασπίζονταν εμπορικές συμφωνίες με τη Σοβιετική Ένωση με το επιχείρημα ότι μείωναν το ενδεχόμενο πολέμου. Σήμερα τα ίδια επιχειρήματα χρησιμοποιούνται για την ενθάρρυνση του εμπορίου με τη Ρωσία και τις άλλες πρώην σοβιετικές δημοκρατίες και για τη μεταχείριση της Κίνας ως ευνοούμενου κράτους. Σε μια άλλη προβληματική περιοχή, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι η ειρήνη μεταξύ της Ιορδανίας και των περιοχών που ελέγχει η PLO και του Ισραήλ θα συντηρηθεί και θα ενισχυθεί με αυξανόμενες εμπορικές και επιχειρηματικές σχέσεις.

Η επίπτωση του καπιταλισμού στην ποιότητα ζωής έχει συζητηθεί πολύ. Ο Albert O. Hirschman (1982) έχει κατηγοριοποιήσει τις απόψεις ως εκπολιτιστικές, καταστροφικές ή αδύναμες. Οι στοχαστές του Διαφωτισμού, συμπεριλαμβανομένου και του Kant, έτειναν σε γενικές γραμμές προς το στρατόπεδο του εκπολιτισμού. Ποια, όμως, είναι η ορθή άποψη; Τα στοιχεία είναι μικτά. Ωστόσο, εάν η υιοθέτηση μιας καντιανής θεωρίας καπιταλιστικών επιχειρήσεων θα μπορούσε να παράσχει μια καθολική ηθική για τις επιχειρήσεις, να παράσχει εργασία με νόημα για τους εργαζόμενους, να εγκαθιδρύει επιχειρήσεις ως ηθικές κοινότητες και να βοηθήσει στην καθιέρωση ενός περισσότερο κοσμοπολιτικού και ειρηνικού κόσμου, ο κα-

ντιανός καπιταλισμός θα έχει προσφέρει όλα όσα θα μπορούσε να προσφέρει μια θεωρία επιχειρηματικής ηθικής. Μπορεί να υπάρχουν άλλοι τρόποι να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός, αλλά η καντιανή θεωρία του καπιταλισμού προσφέρει ένα σαφές σχέδιο.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Τίνα Πλυτά

Σημειώσεις

1. Για αυτή την αναθεωρημένη εκδοχή της διάλεξης Ruffin, που έδωσα το 1994, οφείλω πολλά σε πλήθος ανθρώπων. Καταρχάς, εισέπραξα περιεκτικά σχόλια από όσους παρακολούθησαν τη διάλεξη όπως και από εκείνους που μετείχαν στη συνάντηση της Εταιρείας για την Επιχειρηματική Ηθική [Society for Business Ethics] στη Βοστώνη τον Δεκέμβριο του 1994. Δυστυχώς, σε τέτοιες συνθήκες, δεν είναι πάντοτε δυνατόν να θυμάται κανείς ποιος έθεσε ποιο ερώτημα. Συζήτηση επίσης τις ιδέες που υποστηρίζουν αυτό το κείμενο σε δύο περιπτώσεις με τους συναδέλφους μου στο Τμήμα Στρατηγικού Μάνατζμεντ και Οργάνωσης [Department of Strategic Management and Organization], μία φορά σε σεμινάριο και τη δεύτερη στην ομάδα έρευνας για τις οργανωσιακές σπουδές του Larry Cummings. Έχω αναγνωρίσει τις συγκεκριμένες συνεισφορές που μπορώ να θυμηθώ, γνωρίζω όμως πως η συγκεκριμένη εκδοχή έχει εμπλουτιστεί και από άλλους στους οποίους δεν μπορώ να αποδώσω τα δέοντα. Ο Geoff Bell, διδακτορικός φοιτητής στη Σχολή Carlson, και ο Bryan Frances, διδακτορικός φοιτητής της φιλοσοφίας, μου προσέφεραν γραπτώς ουσιαστικά σχόλια καθώς και τεχνικές παρατηρήσεις. Σημαντική ανατροφοδότηση παρείχαν και οι Richard DeGeorge, William Frederick και Robert Frederick. Τέλος, επωφελήθηκα από την ανταλλαγή απόψεων μεταξύ του Ed Hartman και ενός από τους σχολιαστές μου, του Andrew Wicks.

2. Πρέπει να σημειωθεί, όπως μου θύμισε ο DeGeorge, ότι ο Kant θεωρούσε και τις τρεις διατυπώσεις της κατηγορικής προσταγής ισότιμες. Έτσι, εάν μία πράξη παραβίαζε μία από αυτές, παραβίαζε και τις άλλες δύο. Σε αυτό το δοκίμιο δεν επιχειρώ να υπερασπιστώ αυτή τη θέση ισοτιμίας του Kant.

3. Ωστόσο, όπως με πληροφορεί ο Kirk Hart, ο Kant γνώριζε το έργο του Adam Smith.

4. Η κλασική κριτική ως προς αυτό είναι το Blum (1980): δύο υπερασπιστές του Kant είναι οι Baron (1984) και Hampton (1992).

5. Οι απόψεις που περιλαμβάνονται σε αυτά τα δύο κείμενα έχουν ενσωματωθεί σε διάφορα μεταγενέστερα άρθρα: βλ., μεταξύ άλλων, Bowie (1993) και Bowie (1994).

6. Είμαι υποχρεωμένος στον Bryan Frances για αυτή την επισήμανση.

7. Πρέπει να παραδεχτούμε, ωστόσο, ότι ο Kant θέλει η εργασία να παρέχει περισσότερα από έναν μισθό επιβίωσης. Ένας μισθός επιβίωσης συνιστά αναγκασία αλλά όχι επαρκή συνθήκη για μια 'καλή' εργασία.

8. Και πάλι, είμαι υποχρεωμένος στον Bryan Frances για την τυποποίηση αυτού του επιχειρήματος. Το επιχείρημα αναδιατυπώθηκε αφού ο Robert Frederick επισήμανε τις ανεπάρκειες της προηγούμενης εκδοχής του.

9. Παρότι οι θεωρητικοί της επιχειρηματικής ηθικής δεν έχουν δώσει έμφαση στην εργασία με νόημα, ορισμένοι της αποδίδουν προσοχή. Οι Joanne Ciulla και Al Gini έχουν συνεισφέρει σημαντικά. Η προσωπική μου άποψη για το ζήτημα έχει εξελιχθεί από τις συζητήσεις με τη μεταπτυχιακή μου φοιτήτρια Kathryn Brewer.

10. Δεν ισχυρίζομαι ότι ο μόνος τρόπος με τον οποίο μπορεί κανείς να κερδίσει αυτονομία και ανεξαρτησία είναι μέσω της εργασίας που παρέχει αμοιβή επαρκή για ανεξαρτησία. Μπορεί κανείς να κερδίσει αυτοσεβασμό όντας ιερωμένος ή πένητας καλλιτέχνης. Επίσης, ταυτιζόμενος με έναν σκοπό ή μια ομάδα. Ωστόσο, εάν επιλεγεί η εργασία σε κάποια επιχείρηση και εάν αυτή πρέπει να δικαιολογηθεί από ηθική άποψη, τότε χρειάζονται κάποια επιχειρήματα σαν αυτά που έχω αποδώσει στον Kant. Είμαι ευγνώμων στην Tanya Kostova που ήγειρε αυτό το ζήτημα.

11. Αρχέτες από τις ιδέες αυτού του τμήματος έχουν αντληθεί από το Bowie (1991).

12. Αυτές οι επίσημες αρχές θα λειτουργήσουν μόνον εάν όσοι έχουν ουσιαστικές ηθικές διαφωνίες συμφωνήσουν πως μια διαδικαστική λύση είναι ηθικά ανώτερη από την επιμονή στην ηθική ορθότητα της άποψης καθενός. Όπως μου επισήμανε ο Bill Frederick, δεν είναι πιθανό να συμβαίνει πάντοτε αυτό. Αναλογιστείτε τις αντικρουόμενες απόψεις στο ζήτημα των αμβλώσεων. Ορισμένοι από τους μετέχοντες σε αυτή τη διαμάχη δεν έχουν τη βούληση να επιτρέψουν τη διευθέτηση του ζητήματος βάσει διαδικαστικών αρχών, για παράδειγμα μέσω των αποφάσεων νομικών ή δικαστικών σωμάτων. Προς το παρόν, δεν βλέπω τρόπο αποφυγής αυτής της δυσχέρειας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Baron, Marcia (1984). 'The Alleged Repugnance of Acting from the Motive of Duty', *Journal of Philosophy*, 81: 197-220.
- Bies R.J. (1986). 'Identifying principles of International Justice: The Case of Corporate Recruiting', άρθρο που παρουσιάστηκε στην Academy of Management, Chicago.
- Bies R.J. και J. S. Moag (1986). 'International Justice: Communication Criteria of Fairness' στο R. J. Lewicki, B. H. Sheppard και B. H. Bazerman, επιμ., *Research on Negotiation in Organizations*, τόμ. 1, Greenwich CT: JAI Press.
- Blum, Lawrence (1980). *Friendship, Altruism and Morality*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Bowie, Norman E. (1988). 'The Paradox of Profit', στο N. Dale Wright, επιμ., *Papers on the Ethics of Administration*, Provo UT: Brigham Young University Press.

- Bowie, Norman E. (1991). 'New Directions in Social Responsibility', *Business Horizons*, 34, 4: 56-65, Ιούλιος-Αύγουστος.
- Bowie, Norman E. (1991). 'The Firm as a Moral Community', στο Richard M. Coughlin, επιμ., *Morality, Rationality and Efficiency: New Perspectives on Socioeconomics*, Armonk, New York: M.E. Sharpe Inc.
- Bowie, Norman E. (1993). 'International Business, A Universal Morality and the Challenge of Nationalism', στο Thomas W. Dunfee και Yukimasa Nagayasu, επιμ., *Business Ethics: Japan and the Global Economy*, Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Bowie, Norman E. (1994). 'Economics and the Enlightenment' στο Alan Lewis και Karl-Erik Wärneryd, επιμ., *Ethics and Economic Affairs*, New York: Routledge.
- Bromiley Philip και Larry L. Cummings (1989). 'Transaction Costs in Organizations with Trust', working paper, Strategic Management Research Center, University of Minnesota.
- Crosby, F. (1982). *Relative Deprivation and Working Women*, New York: Oxford University Press.
- DeGeorge, Richard (1994). 'International Business Ethics', *Business Ethics Quarterly*, 4, 1: 3, Ιανουάριος.
- DePree, Max (1989). *Leadership Is An Art*, New York: Dell Publishing.
- Donaldson, Tom (1989). *The Ethics of International Business*, New York: Oxford University Press.
- Dumaine, Brian (1994). 'The Trouble with Teams', *Fortune*, 5 Σεπτεμβρίου, σελ. 87. *Fortune* (1994). 3 Οκτωβρίου.
- Frank, Robert (1988). *Passions Within Reason*, New York: W.W. Norton.
- Frederick, William C. (1991). 'The Moral Authority of Transnational Corporate Codes', *Journal of Business Ethics*, 10, 3: 165-177.
- Freeman, R. Edward και William M. Evan (1990). 'Corporate Governance: A Stakeholder Interpretation', *The Journal of Behavioral Economics*, 19, 4: 337-359.
- Greenberg, Jerald (1990). 'Organizational Justice: Yesterday, Today and Tomorrow', *Journal of Management*, 16, 2.
- Hampton, Jean (1992). 'Rethinking Reason', *American Philosophical Quarterly* 29: 219-236.
- Hirschman, Albert (1982). 'Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive or Feeble', *Journal of Economic Literature*, XX: 1463-1484, Δεκέμβριος.

- Hume, David (1752/1987). 'Of Refinement in the Arts', στο Eugene Miller, επιμ., *Essays: Moral Political and Literary*, Indianapolis: Liberty Classics.
- Kant, Immanuel (1775/1963). *Lectures on Ethics*, New York: Harper Torch Books.
- Kant, Immanuel (1784/1963). 'What is Enlightenment', στο Lewis White Beck, μτφρ. και επιμ., *On History*, Indianapolis: The Bobbs Merrill Inc.
- Kant, Immanuel (1785/1990). *Foundations of the Metaphysics of Morals*, New York: Macmillan Publishing Company [ελλ. μτφρ.: *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, εισαγωγή, μτφρ., σχόλια Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη 1984].
- Kant, Immanuel (1787/1969). *Foundation of the Metaphysics of Morals*, μτφρ. Lewis White Beck, Indianapolis: The Bobbs Merrill Inc [ελλ. μτφρ.: *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, εισαγωγή, μτφρ., σχόλια Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη 1984].
- Leventhal, G.S. (1980). 'What Should Be Done With Equity Theory', στο K.J. Gergen, S.M. Greenberg και R.H. Willis, επιμ., *Social Exchange: Advances in Theory and Research*, New York: Plenum.
- Mahoney Joseph T., Anne S. Huff και James O. Huff (1994). 'Toward a New Social Contact Theory in Organization Science', *Journal of Management Inquiry*, 3, 2: 153-168, Ιούλιος.
- Major B. και E. Konar (1984). 'An Investigation of Sex Differences in Pay Expectations and Their Possible Causes', *Academy Of Management Journal*, 27: 777-792.
- Mill, John Stuart (1848/1965). *Principles of Political Economy*, Collected Works, τόμ. II και III, Toronto: University of Toronto Press.
- Naughton, Michael και Gene R. Laczniak (1993). 'A Theological Context of Work', *Journal of Business Ethics*, 12.
- O'Toole, James (1985). *Vanguard Management: Redesigning the Corporate Future*, Doubleday.
- Rawls, John (1971). *A Theory of Justice*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Roddick, Annita (1991). *Body and Soul*, New York: Crown Publishers Inc.
- Sheppard, B. H. και R. J. Lewicki (1987). 'Toward General Principles of Managerial Fairness', *Social Justice Research*, 1: 161-176.
- Smith, Adam (1987). *The Wealth of Nations*, στο R. Heilbroner, επιμ., *The Essential Adam Smith*, New York: W.W. Norton & Company.
- Solomon, Robert C. (1990). *A Passion for Justice*, Reading MA: Addison Wesley Publishing Company, Inc.

- Solomon, Robert C. (1992). *Ethics and Excellence: Cooperation and Integrity in Business*, Oxford University Press.
- Stark, Andrew (1993). 'What's the Matter with Business Ethics', *Harvard Business Review*, Μάιος-Ιούνιος.
- Taylor, Alex III (1994). 'The Auto Industry Meets the New Economy', *Fortune*, 5 Σεπτεμβρίου, σελ. 52-60.
- Tyler T.R. και R. J. Bies (1989). 'Beyond Formal Procedures: The Interpersonal Context of Procedural Justice' στο J. Carroll, επιμ., *Advances in Applied Social Psychology: Business Settings*, Hillsdale NJ: Lawrence Earlbaum Associates.
- Williamson, Oliver (1984). 'Corporate Governance', *Yale Law Journal*, 93: 1197-1230.